

T.C
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE BERÎD (POSTA)
TEŞKİLATI

HALİME NUR ARSLAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. İSMAİL HAKKI ATÇEKEN

KONYA-2024

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Halime Nur ARSLAN		
	Numarası	18811001077		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Abbâsîler Döneminde Berîd (Posta) Teşkilatı			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Halime Nur ARSLAN

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Halime Nur ARSLAN		
	Numarası	18811001077		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN		
Tezin Adı	Abbâsîler Döneminde Berîd (Posta) Teşkilatı			

İstihbarat, bilgi toplama, haberleşme faaliyetleri eski zamanlardan itibaren uygulanmış, devletlerin kendi otoritesini korumak ve güçlü tutmak amacıyla haberleşmeye ayrı bir öneme verilmiştir. Sözlükte posta hayvanı, postacı, elçi, ulak gibi anlamlara gelen berîd, iki posta menzili arasındaki mesafeyi ifade etmektedir. İslâm tarihinde posta ve haberleşme işleri berîd adı altında karşımıza çıkmaktadır. Hz. Peygamber (sav) döneminden itibaren Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler’de de var olan berîd, 750-1258 yılları arasında hâkimiyet kuran Abbâsîler devrinde ise posta ve haberleşme sistemi “Dîvânü’l-berîd” adı verilen kurumsal hale getirilmiştir. Devletler ve milletler için önemli olan sistemin Abbâsîler döneminde berîd adı altına düzenlenmesi, haberleşmenin kültür ve medeniyet gelişiminde de önemli rol oynaması dönemin berîd teşkilatı konusu ve bünyesinde barındırdığı görev alanları yüksek lisans tezi olarak araştırılmıştır. Çalışmamızda Abbâsîler dönemi berîd teşkilatı, görevlileri ve teşkilatta kullanılan yöntemler detaylı olarak ele aldık, diğer merkez ve taşra çalışanları ile farklı divanlar arasında benzer yönlerini tanıtmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Berîd, Abbâsîler, posta, haberleşme, istihbarat

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Halime Nur ARSLAN		
	Student Number	1881100177		
	Department	Islamic History and Arts / Islamic History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN		
Title of the Thesis/Dissertation	The Berid (Postal) Organization Under The Abbasid Period			

Intelligence, information gathering and communication activities have been implemented since ancient times and particular importance has been given to communication in order to protect and strengthen the authority of the states. Berid, which means postal, animal, postman or messenger in the dictionary, refers to the distance between two postal rangers. In Islamic history, postal and communication works appear under the name berid. Berid, which has existed in the Rashidun Caliphs and the Umayyads since the time of the Prophet (pbuh), was institutionalized under the name of Divanu'l-berid during the Abbasid period, which ruled between 750-1258. The organization of the system, which is essential for states and nations, under the name berid during the Abbasid period, and the fact that communication played an important role in the development of culture and civilization, the subject of berid organization of the period and the areas of duty it included were researched as a master's thesis. In our study, we discussed in detail the berid organization of the Abbasid period, its officials and the methods used in the organization, and tried to introduce similar aspects between other central and provincial employees and different councils.

Keywords: Berid, Abbasids, postal, communication, intelligence

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	VII
ÖNSÖZ	VIII
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Konusu, Kapsamı ve Amacı	1
II. Araştırmanın Kaynakları	1
III. Berîd Kavramının Etimolojik İncelenmesi.....	5
A. Berîd İle İlgili Kavramlar	6
IV. Berîd'in Doğuşu ve Tarihsel Süreçteki Gelişimi	10
V. İslâm Öncesi Dönemde Berîd Teşkilatı.....	11
VI. İslâm Sonrası Dönemde Berîd Teşkilatı	14
A. Hz. Peygamber (sav) Dönemi.....	16
B. Hulefâ-yi Râşidin Dönemi	21
C. Emevîler Dönemi	26

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE BERÎD TEŞKİLATI

1.1. Abbâsîler Döneminde Dîvânü'l-Berîd.....	31
1.1.1. Haberleşme ve İstihbarat	36
1.2. Berîd teşkilatının görevlileri	38
1.2.1. Sâhibü dîvânî'l-berîd (Harâiti)	38
1.2.2. Âmilü'l-berîd.....	39
1.2.3. Fûrvâneki	40
1.2.4. Muvakkı'	42
1.2.5. Mürettip	43
1.2.6. Casus	43

1.2.7. Vekil	46
1.2.8. Muhbir	47
1.3. Berîd teşkilatı görevlilerinin tayinleri ve azilleri	48
1.4. Berîd teşkilatının idare ve medeniyet alanındaki yeri ve önemi	50
1.5. Berîd taşımacılığında kullanılan yöntemler	52
1.5.1. Berîd teşkilatında kullanılan binekler (deve, katır vb.)	53
1.5.2. Posta Güvercinleri	54
1.5.3. Ulaklar, Sâîler, Yaya Postacılar	56
1.5.4. Mektuplar	57
1.5.5. Su Postaları (Deniz-Nehir)	58
1.5.6. Kübhânlar (Özel Memurlar)	59
1.6. Sâhib-i berîd'in seçilmesinde aranan kriterler ve seçimde etkili olan unsurlar	60
1.6.1. Sâhib-i berîd'de bulunması gereken özellikler	60
1.6.1.1. Takvâ	60
1.6.1.2. Sadâkat	61
1.6.1.3. İstihbârî Zekâ	62
1.6.1.4. Güvenilirlik	63
1.6.2. Sâhib-i berîd'in seçilmesinde etkili olan unsurlar	64
1.6.2.1. Asabiyet	64
1.6.2.2. Akrabalık	64
1.6.2.3. Şehirlerin Konumu	65
1.6.2.4. İstişare, Talep Edilme ve Kadınların Rolü	65
1.7. Sâhib-i berîd'e Verilen Alâmet ve İşaretler	67
1.8. Sâhib-i berîd'in Yol Güzergâhları, Menzilleri ve Ticarî İlişkiler	70
1.9. Sâhib-i berîdlik görevini yürüten bazı şahıslar	76

1.9.1. Ca'fer b. Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî	77
1.9.2. Abdülmelik b. Zeyyât.....	77
1.9.3. Feth b. Hâkân el-Fârisî	78
1.9.4. Hamevî	79
1.9.5. Hasine el-Hâdim.....	79

İKİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎLER DÖNEMİ İDARÎ YAPI ve BERÎD

2.1. Hilâfet	81
2.2. Vezirlik	83
2.3. Hâciblik.....	86
2.4. Valilik	88
2.5. Kadılık (Kâdî'l-Kudâtlık)	90
2.6. Hisbe	93
2.7. Şurta	95
2.8. Divânlar.....	97
2.8.1. Divânü'l-ceyş	99
2.8.2. Divânü'l-harâc.....	102
2.8.3. Divânü'r-resâil.....	105
2.8.4. Divânü'l-hatem.....	108
SONUÇ.....	110
HARİTALAR.....	113
BİBLİYOGRAFYA	115

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin, İbn (oğlu)
bkz.	: Bakınız
cm	: Santimetre
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
Hız.	: Hazreti
İSAR	: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
km	: Kilometre
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	: Neşreden
PTT	: Posta ve Telgraf Teşkilatı Genel Müdürlüğü
sav.	: Sallallâhü Aleyhi ve Sellem
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
ter.	: Tercüme
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
v.	: Vefat Tarihi
vb.	: Ve benzeri
yy.	: Yüzyıl

ÖNSÖZ

Haberleşme faaliyetleri eski zamanlardan itibaren yapıldığı, devletlerin kendi gücünü yükseltmek ve uzun ömürlü olması amacıyla istihbarat ayrı bir öneme haiz olmuştur. Haberleşme sadece büyük toplulukların ve devletlerin değil bireysel manada bakıldığında peygamberler, gerek siyasî gerek dinî görüş ve faaliyetlerinde bilgi toplama işlemlerinden faydalanmıştır. İslâmiyet'le beraber Hz. Peygamber (sav) de haberleşme faaliyetlerinin ilk öncüsü olmuştur. Hz. Peygamber'in davet metodu olarak kullandığı açık ve gizli yöntemler konunun bize ne derece ehemmiyetli olduğunu özellikle İslâm coğrafyasının geniş kitlelerine ulaşması sürecinde net bir şekilde göstermiştir. Râşit Halifeler zamanında yalancı peygamberler, ridde olayları, iç-dış karışıklıklar vb. hadiselerin en az hasarla atlatılabilmesi için haberleşmede casuslarında etkisiyle istihbarat alanı geliştirilmiştir. Emevîler Dönemi'nde haberleşme faaliyetlerinin sistemli yürütülmesi için ilk kez Dîvânü'l-Berîd kurulmuştur. Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise berîd teşkilatı yeniden düzenlenerek kurum sistemli bir hale getirilmiştir. Anayollar üzerine kurulan ve sayıları 930'u bulan menzil noktalarıyla teşkilat daha da genişletilmiştir. Abbâsîler'in berîd teşkilatı için harcadığı 8 milyon dirhem haberleşmeye verilen önemi ayrıca ortaya koymaktadır.

Çalışmamız, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmamızın konusu, kapsamı, amacı, yöntem ve kaynakları ile beraber berîd kavramının kökeni, İslâm öncesi ve sonrası olarak değindiğimiz teşkilatın tarihsel süreçlerinden bahsettik. Birinci bölümde Abbâsîler Dönemindeki berîd teşkilatı, çalışma alanı, görevlileri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde ise berîd kurumuyla ilgili çalışma şartları bakımından birbirinden istifade etmiş devletin merkez ve taşra teşkilatı bünyesinde kurulan makamlarla birlikte divanlar hakkında bilgiler aktararak konunun bütünlük sağlayacağını düşündük.

Gönülleri fetheden üslubuyla, kibar ve sade anlatımlarıyla İslâm tarihini bizlere daha çok sevdiren ve bizleri bu alanda araştırma yapmaya sevk eden kıymetli hocam Merhum Prof. Dr. Ahmet Önkâl'a (1952-2019) teşekkür ederek Allah'tan rahmet dilerim. Çalışmamız sürecinde bizleri kaynak ve okumalara yönlendirerek

maddi manevi desteğini esirgemeyen değerli danışmanım Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken'e, tez yazımında görüşleriyle bizleri her zaman gayretlendiren hocalarıma, arkadaşlarıma ve aileme vefayı borç bilerek emeği geçenlere şükranlarımı arz ederim.

Halime Nur Arslan

Konya-2024

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu, Kapsamı ve Amacı

Eski zamanlardan başlayarak değerini kaybetmeden gelişim serüvenini devam ettiren haberleşme, İslâm tarihinin en önemli konularından olmuştur ve tarihi süreç içerisinde sistemli bir şekilde kurum haline getirilmiştir. Devletler için casusluk ve istihbarat faaliyetleri bekâ sorunun çözümünde kaçınılmaz yöntemler olarak görülmüş bu sebeple Emevîler Dönemi'yle başlayan kurumsallaşma faaliyetleri, Abbâsîler'le birlikte daha da genişletilmiştir. İslâm tarihi çalışmalarında ilk-erken dönemde haberleşme, istihbarat, posta vb. araştırmalar yapılmıştır. Bu bağlamda Abbâsîler Dönemi içerisinde haberleşme ve özellikle teşkilat halinde berîd (posta) kurumuna önem verilmesi, teşkilatta doğru ve hızlı bilgiler alabilmek için çeşitli vasıtalar kullanarak kuruma ciddi boyutta harcamalar yapılmasına rağmen konu ile ilgili yapılan çalışmaların yetersiz olduğu dikkatimizi çekmiştir. Abbâsîler döneminde berîd kurumunun teşkilat şeklinde çalışmayı esas alarak araştırmamızın ismini “Abbâsîler Döneminde Berîd (Posta) Teşkilatı” olarak belirledik.

Araştırmamızda öncelikle köken itibarıyla berîd ismine değinerek İslâm öncesi ve sonrası dönemdeki işleyişini açıkladık. Asıl konumuzu oluşturan birinci bölümümüzde ise Abbâsîler döneminde berîd teşkilatına ve dönem içinde yaşanan olaylardan da örnekler vererek teşkilatın öneminin anlaşılmasını hedefledik. Son bölümümüzde de hilâfet sisteminden başlayarak devletin idarî-siyasî çalışma sistemiyle birlikte divan bünyesinde oluşturulan kurumlarla ilgili kısaca bilgiler vererek gerekli yerlerde berîd ve haberleşme konusuyla ilgili kısımlara değindik. Bu şekilde amacımız, berîd teşkilatının sadece kendi alanında değil, devletin varlığını sürdürebilmesi adına diğer çalışma organları içinde de çok fonksiyonlu bir kurum olduğunu, eş zamanlı birden fazla görevi aynı anda yerine getirmeye çalıştığını göstermek istedik.

II. Araştırmanın Kaynakları

Konumuzla ilgili olarak başta ilk dönem İslâm Tarihi kaynakları olmak üzere araştırmamız kapsamında birçok klasik ve modern kaynakları inceleyerek konumuz

ile ilgili kısımları tespit ettik. Araştırmamızın giriş bölümünde berîd kavramının etimolojik bakımdan İbn Manzûr'un (v. 711/1311) *Lisânü'l-Arab*'ı¹, Hârizmî'nin (v. 232/847'den sonra) *Mefâtihü'l-Ulûm*'u², Fîrûzâbâdî'nin (v. 817/1415) *el-Kâmûsu'l-Muhît*'i³ ve ölçü ifade eden kısımlar için Walther Hinz'in *İslâm'da Ölçü Sistemleri*⁴ adlı eserine başvurduk.

Çalışmamızın dönemler içerisinde ve asıl konusunu oluşturan Abbâsîler bölümünde öncelikli olarak İslâm Tarihi kaynakları içerisinde ilk akla gelen ve genel bir İslâm Tarihi anlatımı hüviyetinde bulunan kitaplardan bazıları Halîfe b. Hayyât'ın (v. 240/852) *et-Târîh*'i⁵, Taberî'nin (v. 310/992) *Târîhü't-Taberî*'si⁶, İbn Abdürabbih'in (v.327/938) *el-İkdü'l-Ferîd*'i⁷, İbnü'l-Esîr'in (v.630/1233) *el-Kâmil fi't-Târih*'i⁸ ve İbn Haldûn'un (v. 808/1405) *Kitâbü'l-İber*'ine yazmış olduğu *Mukaddime*⁹ adlı eseri tezimizdeki önemli kaynaklardandır. Aynı anlatım özelliğine sahip ancak yakın dönem araştırmalarından olan Philip Hitti'nin *History of The Arabs*'i¹⁰, Hudarî Bek'in *Muhâdarâtü tarihi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*¹¹ gibi eserleri de başvurduğumuz eserlerdendir.

Haberleşme alanında özel bilgilere rastlayabileceğimiz, “el-İmâme ve’s-Siyâse” olarak isimlendirilen kitaplarda da değerli bilgiler sunulmaktadır. Bu sebeple

---

¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Daru's-Sadr, ts.).

² Muhammed b. Ahmed Hârizmî, *Mefâtihü'l-Ulûm*, thk. ve ter. Aygün Akyol-İclâl Arslan (Ankara: Elis Yayınları, 2019).

³ Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1997).

⁴ Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, ter. Acar Sevim (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990).

⁵ Ebü Amr b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, ter. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019).

⁶ Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhü't-Taberî: târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dârü'l- Maârif, 1968).

⁷ Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Endülisî İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l -Ferîd* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983).

⁸ İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, (Beyrut: Daru's-Sadr, 1965).

⁹ Abdurrahman b. Muhammed el-Hadremiyyetü'l-Mağribiyyi İbn Haldûn, *Mukaddime*, ter. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 1982).

¹⁰ Philip Khuri Hitti, *History of The Arabs* (London: Macmillan, 1968).

¹¹ Muhammed Hudarî Bek, *Muhâdarâtü tarihi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye* (Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1970).

tezimizde Ebû Yûsuf'un (v. 182/798) *Kitâbü'l-Harâc*¹², İbn Kuteybe'ye (v. 276/889) nisbet edilen *el-İmâme ve's-Siyâse*¹³, İbn Tıktakâ'nın (v. 660/1262) *el-Fahrî fi'l-adâbi's-sultâniyye ve'd-düvelü'l-İslâmiyye*¹⁴ isimli eserlerini inceledik.

Devlet teşkilatında müesseseleri detaylıca anlatan ansiklopedik tarzda kaleme alan Kalkaşendî'nin (v. 821/1418) *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*¹⁵ isimli eseri de çalışmamızın ana kaynaklarından biri olmuştur. Kudâme b. Cafer'in (v. 337/948 [?]) *Kitâbü'l-Harâc*'ına, Mustafa Hıyarî'nin tahkikini yaptığı *ed-Devâvîn*¹⁶ adlı eserinde özel olarak "dîvânü'l-berîd" ve "dîvânü'l-berîd ve's-sikek ve't-turuk" şeklinde bir başlık verilmesi önemlidir. Coğrafya ve şehirler hakkında bilgiler veren İbn Havkal'ın *Sûretü'l-arz*'ı¹⁷, İstahrî'nin¹⁸ ve Abbâsîler döneminde posta müdürlüğü yapmış olan İbn Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*¹⁹ adlı eserleri ihtivâsı açısından önemlidir. Yakın dönem yazarlarından Arapça olarak kaleme alınmış Hüsameddin Samerrâî'nin *el-Müessesâtü'l-idariyye fid-devleti'l-Abbasiyye*'si²⁰ ve Enver er-Rifâî'nin *el-İslâm fi hadârâtihî ve nüzûmih*²¹ adlı eserlerini inceleyerek devlet kurumları hakkında önemli bilgiler elde ettik.

İslâm Kültür ve Medeniyeti ile ilgili kitapları tespit ederek gerekli incelemeleri yaptık. Bunlar arasındaki bazı eserler; siyer yayınları tarafından hazırlanmış olan *İslâm Tarihi ve Medeniyeti* kitabının altıncı cildinde yer alan Abbâsîler 2 bölümünü²², Hasan İbrahim Hasan'ın *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm*

¹² Yâkub b. İbrahim Ebu Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, ter. Ali Özek (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1973).

¹³ *el-İmâme ve's-Siyâse*, ter. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017).

¹⁴ Ebu Cafer Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî fi'l-adâbi's-sultâniyye ve'd-düvelü'l-İslâmiyye* (Port Said: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.).

¹⁵ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987).

¹⁶ Ebü'l-Ferec el-Bağdâdî Kudâme b. Cafer, *ed-Devâvîn min kitâbi'l-harac ve sinâ'ati'l-kitâbe*, thk. Mustafa Hıyarî (Amman: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, 1986).

¹⁷ Ebü'l Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, thk. J. H. Kramers (Leiden: Brill Press, 1938).

¹⁸ Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. Michael Jan de Goeje (Leiden: Brill Press, 1927).

¹⁹ Ebu Kasım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, nşr. Michael Jan de Goeje (Leiden: Brill Press, 1889).

²⁰ Hüsameddin Samerrâî, *el-Müessesâtü'l-idariyye fid-devleti'l-Abbasiyye* (Mekke: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1983).

²¹ Enver Rifâî, *el-İslâm fi hadârâtihî ve nüzûmih* (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1986).

²² Adem Apak, *İslâm Tarihi Ve Medeniyeti*, ed. Mehmet Şeker (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018).

Tarihi'ni²³, Wilhelm Barthold'un *İslâm Medeniyeti Tarihi*'ni²⁴, Corci Zeydan'ın *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*'ni²⁵ ve İsmet Kayaoğlu'nun *İslâm Kurumları Tarihi*²⁶ isimli eserlerini sayabiliriz.

Araştırmamız, Abbasîler dönemi içerisinde düzenli bir şekilde kurulan haberleşme, berîd sistemini ortaya koyarken tezimizin alt başlıklarıyla ilgili çalışmalar barındıran eserlerden, yaptığımız taramalar sonucunda ulaştığımız makale, yüksek lisans ve doktora tezlerinden istifade etmeye gayret gösterdik. Bunlar arasında haberleşme sisteminin Hz. Peygamber ve Râşit halifeler zamanındaki yapısını inceleyen Mehmet Şimşir'in *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme (Râşid Halîfeler Dönemi Sonuna Kadar)*²⁷ isimli doktora tezi, Hz. Peygamber, Râşit halifeler, Emevîler ve Abbâsîler zamanındaki genel berîd yapısını inceleyen Mustafa Dağ'ın *Erken Dönem İslâm Dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat*²⁸ isimli yüksek lisans tezi, Nesimi Yazıcı'nın "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar"²⁹, Mahfuz Söylemez'in "Berîd Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular", Taner Yıldırım'ın "Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme"³⁰ ve Yunus Arifoğlu'nun "Abbâsîler Döneminde Bilgi, Teknik Ve Ürün Nakli (11. Yüzyıla Kadar)"³¹ isimli makalelerini inceleyerek kıymetli bilgiler aldık. Bu çalışmalar belirli dönemlere ait haberleşme ve berîd sistemlerine değinirken biz araştırmamızda Abbâsîler'deki berîd sistemini detaylı bir şekilde ele alarak idarî yapı ve divanlar içerisindeki konumu hakkında bilgiler verdik.

---

²³ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, ter: İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1987).

²⁴ Wilhelm Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, thk. Mehmed Fuad Köprülü (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973).

²⁵ Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, ter. Zeki Meğâmir (İstanbul: Doğan Güneş Yayınları, 1971).

²⁶ İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985).

²⁷ Mehmet Şimşir, *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme (Râşid Halîfeler Dönemi Sonuna Kadar)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011).

²⁸ Mustafa Dağ, *Erken Dönem İslâm Dünyasında Berîd Teşkilatı ve İstihbarat* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012).

²⁹ Nesimi Yazıcı, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar", *AÜİFD* 29 (1987), 377-386.

³⁰ Taner Yıldırım, "Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27/1 (2017), 249-264.

³¹ Yunus Arifoğlu, "Abbâsîler Döneminde Bilgi, Teknik Ve Ürün Nakli (11. Yüzyıla Kadar)", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 12/26 (2020), 248-257.

İstifade ettiğimiz kaynaklar arasında Osman Tural öncülüğünde hazırlanıp PTT Genel Müdürlüğü'nün yayınları arasında *Geçmişten Günümüze Posta*³² ismiyle çıkan posta teşkilatının, tarihin ilk zamanlarından günümüze kadar olan süreçte geçirdiği evreleri öz ve anlaşılır bilgilerle sunulan bu eseri özellikle zikretmeliyiz. Son olarak başta Fuad Köprülü'nün³³ ve İbrahim Harekât'ın “berîd”³⁴ maddeleri olmak üzere Türkiye Diyanet Vakfı, MEB İslâm Ansiklopedileri gibi yapılan araştırmalardan tezimizle ilgili daha birçok maddeden yararlanarak araştırmamızı tamamladık.

III. Berîd Kavramının Etimolojik İncelenmesi

Berîd kelimesinin aslı hakkında değişik görüşler vardır. Latince “posta hayvanı” manasındaki veredustan geldiğini iddia edenler bulunduğu gibi Arapça bir kelime olduğunu veya Farsça “kesik kuyruklu” anlamına gelen bürîde-dümnden alındığını söyleyenler de vardır. Zira İranlılar diğer hayvanlardan kolayca ayırt edebilmek için posta hizmetinde kullanılacak hayvanların kuyruklarını keserlerdi. Özellikle İslâm kültür ve medeniyeti üzerine yazdığı eserleri ile meşhur olan Kalkaşendî, İran'da bulunan posta hayvanlarını diğer hayvanlardan rahatlıkla ayırt edebilmek için kuyruklarının kesildiğini, bürîde-düm ifadesinin de kuyruğu kesik hayvan anlamına geldiğini söylemektedir. Ona göre bu kelime Arapça'ya “berîd” olarak geçmiştir.³⁵ Postanın aslının “Berîzetü Zeneb” (gönderi takibi) olup, Zeneb'in atılmasıyla “posta bineklerinin kuyruklarının atılması” şeklinde de söylenmiştir.³⁶ Berîd kelimesi postanın gerçekleşmesinde katkısı olan “süvari, postacı, posta hayvanı, elçi, ulak, iki posta menzili arasındaki mesafe, postaya verilen yazılar ve

³² Osman Tural, *Geçmişten Günümüze Posta* (Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 2007).

³³ Mehmed Fuad Köprülü, “Berîd”, *MEB* (Eskişehir: İslâm Ansiklopedisi, 2001).

³⁴ İbrahim Harekât, “Berîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

³⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 14/411-412; Harekât, “Berîd”, 5/498; Yazıcı, “Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar”, 29/378-379; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 63; Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed Kettânî, *et-Teratîbü'l-idariyye: Hz. Peygamber'in yönetiminde sosyal hayat ve kurumlar*, ter. Ahmet Özel (İstanbul: İz Yayıncılık, 1990), 2/8-9; Berîd kelimesinin aslının kesik kuyruklu demek olduğu ve posta için kullanılan bineklerin kuyruklarının kesik olmakla bu ismin verildiği, netice itibarıyla de postaya bürîd denildiği söylenmektedir, bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 267.

³⁶ Hârizmî, *Mefâtihü'l-Ulûm*, 94; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, ed: Hüseyin Kader (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003), 34.

dosyalar, resmî işlerle ilgili posta (devlet postası)” gibi çeşitli manalarda kullanılmıştır.³⁷

Berîd kelimesinin anlamlarından biri olan “iki posta menzili arasındaki mesafe” de maddî bir ölçü ile tespit hususunda dilciler, hukukçular ve coğrafyacılar arasında büyük ihtilaflara sebep olmuştur. Coğrafyacılar göre binekli bir postacının bir günde alabileceği mesafeyi berîd olarak açıklamaktadırlar ki çoğunluğun kabul ettiğine göre, çöl sahası için her biri 3’er millik 4 fersaktır, yani 12 mil³⁸; Horasan ve Suriye bölgesi için de önceki verilen mesafenin yarısı olarak söylenmiştir. Ancak hukukçulara göre çöl sahasında süvari postacının namaz vakitleri hesaba katılmamak üzere 4 berîdlik yani 48 millik bir yol gidebileceğini kabul etmektedirler.³⁹ 8/14. yy Mısırlı yazarlar, posta yolları arasındaki mesafelerin birbirinden farklı olduğunu özellikle çöl sahalarında su kuyularının varlığı düşünülerek veya yol üzerindeki herhangi önemli köy, kasabaların mevcudiyeti menzillerin onlara göre tertip edildiğini söylemektedirler.⁴⁰ Berîd, “getiren, götüren, binen, kaldıran, taşıyan” gibi manalara gelen ve mastar kullanımı “burdân” olan “bürd” kelimesinden türetilerek “götüren” anlamında kullanılmıştır.⁴¹ Üçüncü tekil şahsa ait bu kavram daha sonraları İslâm devletinde kurulacak teşkilatın genel adı olarak Dîvânü’l-berîd şeklinde isimlendirilmiştir.

A. Berîd İle İlgili Kavramlar

Berîd kelimesi, haberleşme teşkilatı ve bu teşkilatta kullanılan hayvanlar, hayvanın sürücüsü, menzilhaneler arası mesafeler gibi anlamlarda kullanılmıştır. Berîdle ilgili terimlerin tamamına yakını aşağıda da görüleceği gibi Pehlevice veya Farsça olması berîd teşkilatının menşei kaynağının Sâsânîler olduğu yönünde

---

³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 3/87; Ünal Kılıç, *İslâm Kurumları Tarihi*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 207; Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, 182; Osman Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 59; Harekât, “Berîd”; Mehmet Mahfuz Söylemez, “Berîd Teşkilatının Menşeiine Dair Bazı Yeni Bulgular”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi/İslâmiyât* 4/2 (2001), 139; Posta kelimesi bineğe binen elçi için kullanılırken, daha sonraları iki fersah mesafeye için de kullanılmıştır. bkz. Hârizmî, *Mefâtihi’l-Ulûm*, 94; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 437.

³⁸ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 182.

³⁹ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 64.

⁴⁰ Köprülü, “Berîd”, 2/541.

⁴¹ Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 60.

yorumları kuvvetlendirmektedir. Çünkü berîd kavramının aynı formu Sâsânîler'deki posta teşkilatını karşılamaktadır. Daha önce kelime yapısı olarak bahsettiğimiz berîd, haberleşme konusu ile ilgili bazı kavramlara aşağıda değinmemiz konunun daha iyi anlaşılması için yerinde olacaktır:

- **Bürîde:** Fars kökenli olan kelime bürîden “kesmek”ten bürîde “kesilmiş” anlamına gelmektedir.⁴² Bürîde-ser; “başı kesik” manasında kullanılmış olup Ziya Paşa'nın Terci-i Bendi'nde; “Mazlûmen öldü şâh-ı şehîdân bürîde-ser” olarak geçen kelime Hz. Hasan'ın zehirlenerek cennete gitmesinden bahsettikten sonra burada Şehitlerin Şâhı yani Hz. Hüseyin'in de başı kesilerek şehit edildiğini söylemektedir. Sâsânîler zamanında posta hayvalarını diğer hayvanlardan ayırt edebilmek için posta hayvanları anlamına gelen “bürîde-düm” ifadesi kullanılmıştır. Posta hayvanına Akkadca da “bürîdû” veya “pürîdû” tabiri varken Babilce de “bürîdû” geçmektedir.⁴³
- **Veredus:** Latince olan Veredus kelimesi posta hayvanı manasına gelirken Yunanca “beredos” olarak söylenmiştir. Bazı araştırmacılara göre berîd kelimesi bu Latince kullanımdan doğmuştur. Kesin olmamakla birlikte kelimenin asıl kökeninin Asurca'dan gelmiş olabileceği de düşünülmektedir. Veredus, teorik olarak İran'da 12 km (2 fersah), diğer yerlerde ise 24 km (4 fersah) dir.⁴⁴
- **Hâm:** Farsçadan isim olarak Türkçe kullanılan hâm kelimesi büküm, kıvrım, kemer, yay, bükülmüş eşya şeklinde geçmektedir.⁴⁵ Pehlevîce “Hâm” ifadesi kıvrılmış haritaları taşıyan kişilere verilen isimdir. Yeryüzünün tamamının ya da istenilen bir parçasının belirli ölçüklere göre matematiksel ifadelerle kâğıda dökülmesi olan harita basit düşünceyle göl, akarsu, dağ, tepe, doğal şekillerin yanı sıra yolların güzergâhı kanallar, köprüler, çitler, duvarlar,

⁴² S. D. Goitein, “The Commercial Mail Service In Medieval Islam”, *Journal Of the America Oriental Society* 84/2 (1964), 118.

⁴³ Söylemez, “Berîd Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular”, 142.

⁴⁴ Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, 67.

⁴⁵ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 683.

binalar gibi yapay olarak inşa edilen tesisler özel işaretler, renklendirmeler, şekiller ve çizimlerle oluşturulmaktadır.

- **Ezküdâr:** Dünyanın her bölgesinde kurulan büyük devletler idare alanındaki gelişmişliği, topraklarının büyüklüğü, medeniyetlerindeki yüksek seviye beraberinde düzenli haberleşmenin sağlanmasına bağlanmıştır. Bu haberleşmeler genelde bilgi gönderme aracı olarak mektuplaşma, yazışma vb. şekilde gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu mesajlaşmalar, mektuplaşmalar devlet arşivinin oluşturulmasında, gelebilecek tehdit ve yalanlamalara karşı veri tutmak üzere “Ezküdâr” denilen kayıt defterlerine tescillenmiştir. Farsça bir lafız olan “Üsküdar” kelimesinin açıklaması Ezküdârî olarak geçmiş ve “nereden hesap tutuyorsun” anlamında kullanılmaktadır. Aslında bu gelen ve geçerli kabul edilen haritaların ve kitapların sayılarının, erbabının isimlerinin kaydedildiği ekli bir belgedir.⁴⁶
- **Fürvânekî:** Mesaj, haber taşıyan kişilere verilen fürvânekî kelimesi, berîdin vilayetlerdeki en büyük temsilcisi de bu kelime ile isimlendirilmiştir. Farsça, harita taşıyıcısı ve hizmetçi gibi anlamlarda kullanılan fürânik de denilmiştir.⁴⁷
- **Bervâne, Peyk, Çapâr:** Bu üç kelime eski zamanlarda haberleşme için kullanılan, haberleri taşıyan, ileten manalarında; postacı, atlı postacı, atlı koruyucu, posta katarı, elçi, ulak, kılavuz, hizmetçi, haber, mektup gibi anlamlara gelmektedir. Bilgi aktarımını sağlayan veya bu görevi üstlenen memuru da ifade edebilmektedir. Peyk kelimesi haber götürüp getiren yaya postacı anlamında Türkçe kökene sahipken bervâne (pervâne)⁴⁸ ve çapâr Farsça kökenlidir. Kelimenin bazı kullanım alanlarında “çapâralp” yiğit, cesur, kahraman haberci şeklinde geçmektedir.⁴⁹ Çapârcılığın bilinmeyenden ya da gelecekte haber vereceğine dair batıl inançlar da vardır.
- **Çapârhane:** Berîd bulunduğu ana mekân, merkez şeklinde Dârü'l-berîd olarak haberleşme göreviyle ilgilenen kişilerin, bineklerinin barındırıldığı yerdir. Berîd teşkilatının ana yollarında bulunan menzillerde, dağ

⁴⁶ Hârizmî, *Mefâtihi'l-Ulûm*, 94; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 410.

⁴⁷ Kudâme b. Cafer, *ed-Devâvîn*, 91.

⁴⁸ Hârizmî, *Mefâtihi'l-Ulûm*, 94.

⁴⁹ Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 290, 1395.

kenarlarındaki ulak ve tatarlara özel ayrılan bölme veya binadır. Bir diğer kullanımda posta güvercinlerinin konakladığı güvercinlik şeklinde de geçmektedir.⁵⁰

- **Şâkerî:** Berîd yolları üzerinde inşa edilen menzilhanelerde çalıştırılmak için görevlendirilmiş hizmetli kişiye verilen isimdir.⁵¹
- **Zirâu'l-berîd:** Uzunluk ölçülerinin kullanım alanı oldukça fazladır. Bütün hesaplamaların doğuş noktası Kahire'deki er-Radva adasında 247/861 yılından kalma eski Nil ölçeğinin arşınıdır. Bu arşın Napolyon yönetimindeki Fransız seferinde yapılan araştırmalara göre ortalama 54,04 cm gelmektedir. Zirâ' olarak isimlendirilen bu ölçü Abbâsîler'in kara arşınına denk gelmektedir. Abbâsîler döneminde Halife Me'mûn (198-218/813-833) tarafından yerleştirilen terazi arşını olan zirâu'l-mîzâniyye, kanalların ölçümünde kullanılan 145,63 cm uzunluğudur. Zirâu'l-belediyye, zirâu'l-âmmе, zirâu'l-bezz, zirâu'l-bilâliyye, zirâu'l-istanbuliyye gibi daha birçok kullanım çeşitleri bulunan ölçünün zirâu'l-berîd kısmına baktığımızda “posta arşını” denilen uzunluğun 49,875 cm'lik şer'î arşınla aynı olduğu görülmektedir.⁵²
- **Mil ve Fersah:** Mesafe ölçüm birimi olan mil, tarihte değişik bölgelerde ve ilgi alanlarına göre farklı uzunlukların tabirinde kullanılmıştır. Deniz mili ve kara mili olmak üzere iki çeşittir. Milin üskatları; fersah ve berîd, askatları ise kasaba, kulaç, adım, arşın, ayak, kabza, parmak, arpa ve katırkuyruğu kılıdır. Bazıları mil yerine kürûh veya kos adı verilen daha uzun ölçü birimleri de kullanmıştır. Hz. Peygamber (sav), ulaşım yollarında her üçte bir fersahlık mesafeyi işaretletmiştir; iki nişan (mil) arasındaki uzunluğa dedelerinden Hâşim b. Abdümenâf b. Kusayy'a nisbetle Hâşimî mili adı verildiği söylenmişse de bu isim aslında Hâşimoğulları'na yani Abbâsîler'e nispeti ifade eder.⁵³ Bir mil 4000 şer'î arşına, o da 1/3 fersah yani yaklaşık 2 km'ye denktir. Ölçü birimi olarak fersah, 3 mile eşit, her mil ise her biri 4 şer'î arşın

⁵⁰ Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 18.

⁵¹ Söylemez, “Berîd Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular”, 142.

⁵² Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, 67-68.

⁵³ Cengiz Kallek, “Mil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2020), 30/53.

olan bin kulaç bâ' eder ki bu da yaklaşık 6 km'ye denk gelmektedir.⁵⁴ Kalkaşendî de geçen bilgiye göre metre cinsinden posta miktarı 22176 metre, çarpımı olarak 5544 metre yani (bir fersahın uzunluğu) ile dört fersah olacak şekilde verilmiştir.⁵⁵

IV. Berîd'in Doğuşu ve Tarihsel Süreçteki Gelişimi

Haberleşme, insanlık tarihi kadar eski ve hayatın sürdürülebilirliği açısından oldukça önemli bir alandır. İnsanoğlu varoluşundan itibaren haberleşmeye duyduğu ihtiyacı, imkânları çerçevesinde çeşitli yollarla karşılamıştır. Yakın bölgelerle irtibatı sağlamak için fonetik (sesler) işaretler ve petrogliflerle (kayalara çizilen şekiller, resimler) kullanılırken uzak noktalarda kendisi giderek veya gitme şansının bulunmadığı zamanlarda bir kişiyi aracı (ulak) seçerek bu gereksinim yerine getirilmiştir.

Sosyalleşmesinin artmasıyla insanlar, hayvanların evcilleştirilerek ortak anlayabilecekleri bir dil üzerinde buluşmuşlardır. Her toplumun da kendine göre bir haberleşme yöntemi olmuştur. Bunlar; ateş kuleleri, güvercinler, atlar, ulaklar olurken yazının keşfiyle "mektup" formuna da bürünmüştür. Sistemin ilk olarak oluşturulma amacı idarî ve siyasî düşüncedeyken insanların bireysel olarak faydalanması olanaksızdır. Nitekim benzeri haberleşme sistemlerinin Çinliler, Fenikeliler ve Babiller tarafından da kullanılmıştır.

Dünya tarihinde berîd kurumları birçok devlet tarafından kurulmuştur. İsimler değişmişse de postacılık daima görevini sürdürmüştür. Genel olarak bakıldığında insanların haberleşmeye duyduğu ihtiyacı hissettiği andan itibaren posta işlerinin değişik şekillerde var olduğu kabul edilmektedir. Bu postaların hepsinin genel karakteri devlete ait postalar olup ve devlet haberleşmesi yanında haber alma faaliyetini de birlikte yürütmüş olmalarıdır. Persler, krallığa tabi tüm ülkeleri baştanbaşa kat eden bir yol şebekesi ve bu yollar üzerinde düzenli bir posta teşkilatı

⁵⁴ Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, 76-77.

⁵⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 14/412; Bir başka ifade de dört fersah, 5685 metrenin dört katından 22740 metre olup 23 kilometreye yakın, takriben dört saatlik bir mesafe olarak geçmektedir. bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 438; Berîd'in uzunluğu hakkında bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/86.

meydana getirmişlerdir. Bu yollar arasında 111 posta istasyonunu kapsayan “Kral yolu” büyük önem taşır. Kervanlar bu yolu 111 günde tamamlarken postacıların 90 günde aldığı bilinmektedir.⁵⁶ Pers idarî sistemi, bir tür eyalet sistemi olan satraplıklar (eyaletler) şeklindeyken, devlet 20 satraplığa ayrılmıştı ve her eyaletin başındaki satrap o yörenin halkından seçilmiştir. Satrapın faaliyetlerini hükümet merkezine haberdar etmek üzere görevli bulunan şahıslara da “Çeşm-i şâh” denilmektedir. Bu görevlilerin yanı sıra Mezopotamya’daki başkent Şuş (Sus) ile eyaletler arasında devlete karşı dışardan gelebilecek her türlü saldırıda, merkezi zamanında bilgilendirebilecek hızlı bir haberleşme teşkilatı oluşturulmuştur.⁵⁷

V. İslâm Öncesi Dönemde Berîd Teşkilatı

İslâm devleti kuruluncaya kadar berîd (posta) teşkilatının bir kurum olarak ortaya çıkış evrelerine geldiğimizde yukarıda da bahsettiğimiz gibi ilk Persler tarafından teşkilat bünyesine geçmiştir. İran içlerinde eyaletleri birbirine bağlayan önemli ticaret yolları haberleşme sahasında büyük fayda sağlamıştır. Sâsânîler’in haberleşme sistemi; bakım durumuna ve önemine göre hayvanlar ve ihtiyaç nispetinde personellere sahip istasyonların bulunduğu yollarda haberleri, mektupları ve yöneticileri taşıma görevini yerine getirmiştir. “Parvank” adı verilen sistemde postacılık faaliyetleri adeta bir bayrak yarışı gibi süratlice yerine getirilmiştir. Devletin önemli kentlerinden olan Taht-ı Cemşit’ten başkent Sus’a, İsfahan’a, Kirman’a ve Basra körfezi kıyısındaki Hürmüz’e beş ayrı ana hat üzerinde yol oluşmaktadır. Bütün kurulan posta yollarında birkaç milde bir konak yeri bulunmaktadır. Posta görevlileri için menzilhanelerde harekete hazır dinlenmiş binekler ve postacılar vardır. Bir önceki posta görevlisiyle diğeri görev değişimiyle birlikte kralın verdiği emri hızlı bir şekilde imparatorluğun her tarafına kısa sürede ulaştırmıştır. Bu yollar haberleşme amacıyla kurulurken yeri geldiğinde askerî amaçlı da kullanılmıştır. Örneğin Herodot, milattan önce 500’lü yıllarda Pers imparatoru Keyhüsrev’in İskitler’e karşı savaşa giderken bu posta yollarından birini kullandığı söylenmektedir. Sâsânîler teşkilata düzenli gelir sağlayarak İmparatorluk merkezi

⁵⁶ Yunanlı tarihçi Herodot'un "kral yolu" dediği bölgeye şâhrah ismi verilmiştir. bkz. Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 18.

⁵⁷ Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 17-18; Harekât, “Berîd”, 5/500-501; Söylemez, “Berîd Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular”, 140.

Ctesiphon'un (Medâin) bulunduğu Mezopotamya'da, teşkilatın giderlerini karşılayabilmek adına geniş arazileri kamulaştırmıştır. Müslümanlar tarafından Mezopotamya bölgesi fethedilince kamulaştırılmış olan bu arazilere devlet tarafından el konularak savafî arazi içerisinde değerlendirilmiştir.⁵⁸

Büyük İskender'in (M.Ö. 356–323) Doğu seferini yaptığı dönemlerde Yunanlılar posta kurumuyla tanışmış ve ilerleyen zamanlarda Batı'da da kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Persler'de de görülen bu teşkilatın Mısırlılar ve Yunanlıların da kullandığı bilinmektedir.⁵⁹ Nitekim Büyük İskender'in Perslerin hakimiyetine son vererek miras aldığı bu haberleşme teşkilatı, onun ölümünden sonra Mısır'da kalarak Firavun olan Ordu Komutanı Ptolemaios tarafından burada varlığını devam ettirmiştir. Mısır'da kurulan bu haberleşme teşkilatı aynı zamanda belgelendirilebilen ilk posta teşkilatı olma özelliğini taşımasından dolayı oldukça önemlidir.⁶⁰ Örneğin Hibeh'te bulunan papirüs yazılarından birisinin, M.Ö. 255 yılına ait bir postanenin günlük defterine ait olduğu anlaşılmıştır. Zamanın posta memuru bu sayfaya, mektup gönderilmesinde kullanılan ulakların isimlerini, posta güzergâhını, gönderinin cinsini, adresleri yazmıştır. Alıcı olarak daha çok Firavun'un ve Maliye Bakanı'nın isimlerinin geçmeleri ve özel şahıslara rastlanmamış olması bu posta teşkilatının resmi bir kuruluş olduğunu ve sadece devlet mensupları tarafından kullanıldığını vurgulamaktadır. Bu haberleşme sisteminin mevcudiyetini ne kadar koruduğu hakkında detaylı bilgi bulunmamakla beraber Mısır'ın, Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine girmesinden sonra Romalılar tarafından kurulan yeni bir haberleşme sistemine dahil olduğu kabul edilmektedir.⁶¹

Roma İmparatorluğu ve ikiye ayrılmasının hemen ardından Doğu Roma Bizans imparatorluğunda sistemi oturmuş, düzenli bir postacılığın işlediği bilinmektedir. Romalılar, Persleri örnek alarak aynı tarzda benzer bir posta teşkilatı kurmuştur. Bu yeni devlet postası (Cursus Publucus), büyük menzil teşkilatına, her

---

⁵⁸ Söylemez, "Berîd Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular", 141.

⁵⁹ Goitein, "The Commercial Mail Service In Medieval Islam", 118-119.

⁶⁰ İskender'in, doğu hükümdarlarından bazılarına elçi gönderip, mektuplar getirttiği olay hakkında bkz. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 1/152-153.

⁶¹ Sadettin Güzhan, "Posta ve Pulun Tarihçesi", <https://www.kadikoyfilateli.org/posta-ve-pulun-tarhes>, (16 Ekim 2023).

eyalette düzenli postaya, posta hayvanlarına, yolcuların ihtiyacını temin edecek vasıtalara sahiptir.⁶² Düzenli postalar sayesinde geniş coğrafyada imparatorun buyrukları hızlı bir şekilde ulaştırılıp ülke içinde gelişen olaylardan en kısa zamanda bilgi alınabiliyordu. Eyaletlerde ikişer fersah⁶³ aralıklarla menziller kurulmuş ve bu menzillerde⁶⁴ yol alabilmek için imparatorun müsaade almak gerekmektedir. Bu yollarda günde 30 fersah kadar mesafe alınabilirken posta işleri, kamu hizmetleri de verirken yeri geldiğinde şahsî istifadelere de izin verilmiştir.⁶⁵

Posta teşkilatında dağıtım, ana yolların kaliteli yapılmış olmalarından sebep insan ve hayvan gücünün yanında seyahat arabaları ile de yapılmıştır. Bu seyahat rahatlığı sayesinde gidilecek mesafenin tümünde aynı posta ulaşı hizmet vermekteydi. Sürekli ulak değiştirme zorunda kalınmadığından da posta güvenliği ve sürekliliği artmış oluyordu. Cursus Publicus, Roma İmparatorluğu'nun yıkılması ile sona erdi. Ancak Doğu Roma İmparatorluğu'nda ise imparatorluk alanı küçülünceye kadar devam etti.⁶⁶

İrili ufaklı şehirleri bulunan Yunanistan'da, bu şehirleri birbirine bağlayan merkezî gücün eksikliği zorunlu haberleşme sisteminin oluşumunu gerektirmiştir. Ülkenin coğrafi yapısının engebeli ve dağlık oluşu düzenli ve güvenli haberleşme yollarının kurulmasını zorlaştırırken bu aşamada daha çok deniz yolunu kullanmışlardır. Ülkedeki resmî ve sivil haberleşme yaya ulaklarla yapıyordu. Ancak Olimpiyatların anavatanı olan bu ülkede ulaklar, daha çok eğitilmiş uzun mesafe koşucularından oluşmaktaydı. Hemerodrome ismi verilen bu günlük koşucular sayesinde, hızlı ve güvenilir bir haberleşme imkânı sağlanmıştır.⁶⁷

---

⁶² Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 274-275; Şimşir, *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme (Râşid Halifeler Dönemi Sonuna Kadar)*, 248.

⁶³ Fersah: Normal hızdaki yürüyüşle 1 saatte alınabilen mesafedir. Üç mil ya da 5685 metreye tekabül etmektedir.

⁶⁴ İmparatorluğun ana yolları üzerine kurulan bu konaklama yerlerine "mansio posita" adı verilmiş, at ve araba değiştirme amacıyla hazırlanmıştır. Her bir istasyon bulunduğu bölgenin ismiyle anılırken Posta kelimesinin burada kullanılan positadan türemiş olduğu söylenmektedir.

⁶⁵ Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 29.

⁶⁶ Güzhan, "Posta ve Pulun Tarihçesi".

⁶⁷ Güzhan, "Posta ve Pulun Tarihçesi", Koşucuların en meşhuru Pheidippides olmuştur. Atina kuvvetleri, Pers Kralı'nı yendiğinde zafer haberini 40 km koşup Atina'ya ulaştırdıktan sonra yere yığılarak öldüğü söylenir.

Yukarıda değindiğimiz Sâsânîler, Türkler, Bizans ve diğer devletlerde berîd teşkilatı benzeri kuruluşlar olduğu gibi sistemli olmasa da cahiliye devri Araplarında da bu yapı mevcuttur. Aslında posta teşkilatı “Berîd” adı altında bir uzaklık yani mesafe ifadesi anlamında Araplar arasında kullanılmıştır.⁶⁸ Senenin belirli günlerinde Mekke ve çevresinde kurulan panayırlar bir nevi posta teşkilatı vazifesi görmüş, diğer ülke ve bölgelerden gelen ziyaretçiler ve tüccarlar haberleri de yanlarında getirip aktarmışlardır. Özellikle Kureyş ve diğer kabilelerin kervanları da Bizans, İran ve Hicaz bölgesindeki haberlerin ve istihbarat bilgilerinin ulaştırılmasında önemli rol üstlenmiştir. Örneğin Mecenne panayırından bahsedilirken “Merru’z-zahrân nahiyesinde Efsâr dağı yakınında, Mekke’nin aşağı tarafında olup, buraya bir berîd uzaklıkta” denilerek tarif edilmiştir.⁶⁹ Berîd, Hicaz Arapları’na muhtemelen Benû Lahm kabilesine mensup, Araplar tarafından kurulmuş olan Hireliler aracılığıyla geçmiştir. Bu kavram erken dönemden itibaren Hireliler tarafından bilinip kullanılmaktadır. Muallakât-ı Seb’a şairlerinden olan Hireli İmrü’u’l-Kays’ın şiirlerinde berîd kelimesini kullanması da bu görüşü ortaya koymaktadır.⁷⁰

VI. İslâm Sonrası Dönemde Berîd Teşkilatı

İslâm ve sonrası döneme geçtiğimizde kurumlar içerisinde haberleşmeyi sağlayıp posta faaliyetlerini yürüten berîd teşkilatı olmuştur. İslâm devletinin ilk zamanları haricinde yazılı belgelerin, özellikle devlete ait yazışmaların muhafaza edilmesi kökleşmiş bir devlet varlığının göstergesidir. Beytü’l-mâl ile ilgili zekât ve ganimet gelirleri, nüfus sayımı, asker sayımı gibi işlemlerin kimi zaman devletin kimi zamanda halkın kendi elinde sakladığı olmuştur. Nitekim yazılan bazı mektuplar, emannameler, zekât toplama işlemleri ile ilgili evrakları saklayan kimseler bulunmaktadır.⁷¹ Teşkilata verilen Dîvânü’l-berîd, ismi ilk dönem müelliflerinin kitaplarında “Dîvânü’l-berîd ve’s-sikek ve’t-turûk” şeklinde de kullanılmıştır.⁷²

⁶⁸ Harekât, “Berîd”, 5/498.

⁶⁹ Ebû Abdullah Şihâbeddîn Yâkût Hamevî, *Mucemü’l-Büldân* (Beyrut: Daru’s-Sadr, 1995), 5/58-59; Metin Yılmaz, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, ed. Mehmet Azimli (Ankara: Bilay, 2018), 88.

⁷⁰ Söylemez, “Berîd Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular”, 142-143.

⁷¹ Şimşir, *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme (Râşid Halifeler Dönemi Sonuna Kadar)*, 250.

⁷² Kudâme b. Cafer, *ed-Devâvîn*, 91; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, 153; Samerrâî, *el-Müessesâtü’l-idariyye fid-devleti’l-Abbasiyye*, 267.

603-693/1206-1294 yılları arasında hüküm süren Moğollar'da da berîd sistemine rastladığımız için kısaca bahsetmemiz yerinde olacaktır. İmparatorluğun kurucusu Cengiz Han, ulusal düzeyde bilinen posta sistemini oluşturarak onun sayesinde Asya'da abaküs ve pusula yaygınlaşmıştır. Çin ve İran'dan etkilenecek bir günlük mesafede alınabilecek önemli ulaşım yolları üzerine "Yam" adı verilen posta konaklama merkezleri inşa ettirmiş ve buralarda bulundurulmuş postalara berîd ismi verilmiştir. Bu posta merkezlerinde devlet elçilerinin kullanımına özel 20 adet hazır bineğin bulundurulması sistemini getirerek; nâiblere, onları da sâhib-i dîvânlarla bağlayarak teşkilatlandırmıştır. Her dört fersahta birkaç görevli ve binek bulundurulur, emirler ve mektuplar ağzı mühürlü keseler içerisinde götürülerek bu belgeler her konaklama yerinde elden ele değiştirilmek suretiyle gece gündüz demeden varacağı yere haberler ulaştırılmıştır. Zamanla postacılar belirlenen posta yollarını suistimal ederek iç bölgelere kadar gitmişlerdir. Yöre halkını rahatsız ederek zulmetmeye başlamaları üzerine bu durumun önüne geçebilmek için Hülagu Han teşkilatı sıkı bir gözetimden geçirip disipline koymuştur. Bunlarla da kalmayarak posta yollarına yakın olan halkı vergiden muaf tutup Yamhanelerin ihtiyaçlarının karşılanması ile seyahat eden Moğolların konaklama masraflarının giderilmesini emretmiştir.⁷³ Çok fazla zaman geçmeden suistimaller tekrar baş gösterince bu sefer Gazan Han, "Elçi haneler" kurarak posta ihtiyaçlarının zoraki değil satın alınarak temin edilmesini emretmiştir. Her istasyonda gecikmeleri önlemek adına postacıların getirdiği belgelerin üzerine damgalama usulüne geçilip vazifelerin zamanında yapılıp yapılamadığı kontrol altına alınmıştır. Görevlerini ihmal eden posta çalışanları da ölüm cezasına çarptırılırken, disiplinli çalışanlara takdir olarak dolgun maaşlarla ödüllendirilerek aksamaların ve yolsuzlukların önüne geçilmeye çalışılmıştır.⁷⁴

---

⁷³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 263-267.

⁷⁴ Şimşir, *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme (Râşid Halifeler Dönemi Sonuna Kadar)*, 248-249.

A. Hz. Peygamber (sav) Dönemi

İletişim ve haberleşme Hz. Peygamber (sav) döneminde de önemini koruyarak haberleşme sayesinde birçok haber ve bilgi çeşitli bölgelere ulaştırılmıştır. Haberlerin doğru ve hızlı bir şekilde ulaştırılması için çeşitli yollar aranmış dönemin imkânları çerçevesinde çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Hz. Peygamber'in (sav); "Antlaşmayı bozmam ve elçileri (bürûd) hapsedmem"⁷⁵ mealindeki hadisiyle haberciye verdiği değer ve önem teyit edilmektedir.⁷⁶ Günümüzde diplomasi olarak adlandırılan bu kurum tarih boyunca bütün toplumlarda benzeriyle karşılaşılan bir kurum olmuştur. Herhangi bir toplum veya devlet iletişim sağlamak istediği başka devletlerle bağlantılarını elçileri sayesinde gerçekleştirmiştir. İslâm medeniyetinde elçiye; resûl, vafid, sefir olarak görülürken çoğul kullanımları; rusûl, vüfûd, suferâ olarak geçmektedir.⁷⁷

Bazı evrak ve bilgilerin kayıt altında tutuluyor olması, karşılıklı yazılı belgelerin varlığı berid teşkilatı olarak ifade edebileceğimiz bir yapılanmayla giderildiğini kanıtlamaktadır. Benû Temîm'den olan Temîm ed-Dârî, Hz. Peygamber (sav)'in sağlığında ona giderek, şayet Filistin toprakları fethedilirse, bu bölgede yaşayan akrabalarına yakın olan bazı köyleri kendisine hibe etmesini istemiştir. Hz. Peygamber (sav), onun bu istediğini reddetmemiş ve buralar fethedildiği takdirde istediği yerleri kendisine vereceğini vaat etmiş ve bu vaadi yazılı bir belge haline getirerek kendisine vermiştir.⁷⁸

Hz. Ebû Bekir zamanında Filistin bölgesi fethedilince Temîm ed-Dârî, Halife'ye gelerek Hz. Peygamber (sav)'in kendisine verdiği belgeyi getirip göstermiştir. Ebû Bekir bu belgeyi görünce Hz. Peygamber (sav)'in vaadini yerine getirmiş ve bu konuda kendisine şöyle bir yazılı belge vermiştir:

"Bu Rasûlullah'ın emini ve ondan sonra yeryüzünde halife seçilen Ebû Bekir'den Dârîler'e ait bir yazıdır! Ellerin de bulunan Ceyrûn ve Aynûn köylerine

⁷⁵ Ebû Dâvûd, Cihad, 151.

⁷⁶ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 88-89; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/86.

⁷⁷ İbrahim Sarıçam, Erşahin Seyfettin, *İslâm Medeniyet Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019), 130.

⁷⁸ Ebu Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 322.

kesinlikle müdahale edilmeyecek ve az ya da çok ellerinde neleri varsa kendilerinden alınmayacaktır. Allah'ın emrini dinleyip itaat edenler bu yerleri korusunlar ve buraları fesada uğratmasınlar. Dârîler buralarda güvenle ikamet edebilirler.”⁷⁹ Halife, bu yazılı belgeyi Temîm ed-Dârî'ye teslim ettikten sonra bölge sorumlusu olan Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a da ayrıca bir yazı göndererek verilen yazılı belgenin gereğinin yapılmasını istemiş ve onlara iyi davranması hususunda nasihatlerde bulunmuştur. Verilen belgeler ve karşılıklı gönderilen yazılar berîd teşkilatı aracılığıyla yerine getirilmiş aynı zamanda bu belgelerin muhafazası da teşkilatın sorumluluğunda olmuştur. Berîd teşkilatının varlığı ve bilinirliği ile ilgili bir diğer özellikte İslâm Tarihi kaynaklarında iki bölge arasındaki mesafe için kullanılan berîd ifadeleridir. Bedir Gazvesi'nde, Bedir ile Medine arasındaki mesafe şu şekilde açıklanmaktadır; “Medine'den Zâtü'l-Ceyş'e kadar bir berîd, Zâtü'l-Ceyş'ten Abûd'a kadar bir berîd, Abûd'dan Merk'e kadar bir berîd, Merk'den Munsaraf'a kadar bir berîd, Munsaraf'tan Zâtü Eczâl'e kadar bir berîd, Zâtü Eczâl'den Me'lât'a kadar bir berîd, Me'lât'tan Üseyl'e kadar bir berîd olmak üzere toplam yedi berîd uzaklıktadır.”⁸⁰

Hiz. Peygamber (sav)'in istihbarata ve bunun gizlilikle yürütülmesi gerektiği yönündeki davranışlarına hem Mekke dönemi hem de hicret ve Medine dönemindeki yaşantısında rastlamaktayız. Medine'ye hicret edeceğinde Hiz. Ebû Bekir'in oğlu Abdullah, onlara bu yolculukta gerekli istihbaratları zamanında ulaştırmıştır.⁸¹ Kendisine peygamberliğin geldiği ilk andan itibaren gizlilik içerisinde hareket etmiş, nübüvvetin başlangıcında açık emir gelinceye kadar⁸² üç yıl insanları İslâm'a gizli davet etmiştir. Peygamberliğinin on ikinci ve on üçüncü yıllarındaki akabe biatları, önemi üzerine oldukça gizli yürütülmeye çalışılmış ve biatlerle birlikte İslâm, Medine'de geniş ölçüde yayılmıştır. Müslümanların Medine'ye hicretiyle Hiz. Peygamber (sav)'in de gidebilecek olması Mekkelileri oldukça korkutmuş suikasta kadar gitmişlerdir. Neticede Hiz. Ebû Bekir'le birlikte çıkılan hicret yolculuğu gizlice gerçekleştirilerek İslâm Tarihi'ndeki büyük dönüm noktalarından biri olmuş ve

⁷⁹ Ebu Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 322.

⁸⁰ Şimşir, *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme (Râşid Halifeler Dönemi Sonuna Kadar)*, 251.

⁸¹ Christopher Andrew, *The Secret World: A History of Intelligence* (America: Penguin Books Limited, 2018), 94.

⁸² Hicr, 15/94.

Medine’de istihbarat faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir döneme girilmiştir. Ayrıca Araplarda mevcut olan kifâye; “yürüyenlerin ayak izlerinden o kişiye ulaşma” yöntemi meşhurdur. İstihbaratta ileri seviye bilgi kazandıran bu yöntemle erkekle kadının, yaşlı ve gencin ayak izlerini ayırt edebilmişlerdir. İz sürme yöntemi Hz. Peygamber tarafından da kabul edilip uygulanmıştır.⁸³

Artık İslâm devleti kurulmuş ve bu devletin istikrarı, düşmanlarına karşı güçlü durabilmesi, kırıcı propagandalarla baş edebilmek için istihbarata önem vermesi kaçınılmaz bir zorunluluğu doğurmuştur. Yine bu dönem yapılan savaşlarda da askerî istihbaratın yoğun kullanıldığı bilinmektedir. Müslümanlar genelde kendilerinden daha kalabalık ordularla savaşmıştır ki istihbarat çalışmaları sonucunda çoğunlukla başarılı olup fetihlerde can kaybı az yaşanmıştır.⁸⁴ Hz. Peygamber’in “Harp hiledir”⁸⁵ sözüyle hem casuslardan faydalandığının hem de psikolojik harbin önemi ortaya konulmuştur.⁸⁶

Bedir Savaşı’ndan sonra Ebû Süfyân oç almak için yemin etmiş ve yanında hazırladığı 200 kişilik süvari birliği ile Mekke’den ayrılıp, Benî Nâdir Yahudileri’nin yurtları olan Necdiye’ye gelerek burada konaklamış ve buranın Medine’ye bir berîdlik veya buna yakın bir mesafede olduğunu söylemiştir.⁸⁷ Hz. Peygamber (sav) Büseybe isimli haberciyi kervanın ne durumda olduğunu öğrenmesi için Ebû Süfyân’a casus olarak göndermiş,⁸⁸ yine düşman hakkında bilgi almak için Enes ve Munis adında iki casus görevlendirerek ordunun tam sayısı ile ilgili ise Hubâb b. Münzir’i göndermiştir.⁸⁹ İbn Sa’d’ın aktardığına göre, Buhrân Gazvesinde;

---

⁸³ Kettânî, *et-Teratib*, 1/227-228.

⁸⁴ Muhammed Hamîdullah (v.2002), *Hiz. Peygamber’in Savaşları*, ter. Salih Tuğ (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 2002), 139.

⁸⁵ Buhârî, *Cihad*, 157.

⁸⁶ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 459.

⁸⁷ Şimşir, *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme (Râşid Halifeler Dönemi Sonuna Kadar)*, 252.

⁸⁸ Kettânî, *et-Teratib*, 2/121.

⁸⁹ Hamîdullah, *Hiz. Peygamber’in Savaşları*, 181; Hz. Peygamber’in casus göndermesiyle ilgili bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî’ Zührî İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata (Beyrut: Dârü’l- Kütübi’l-İlmiyye, 1990), 2/25-26; Kettânî, *et-Teratib*, 2/121-127,216; Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, ter: Mehmet Said Mutlu, Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınları, 1969), 2/140.

Buhrân'ın Medine'ye sekiz berîdlik mesafede, Benî Mustalık Gazvesinde; Fûru' ile Medine arasının sekiz berîdlik bir mesafede olduğunu söylemektedir.⁹⁰

Hız. Peygamber (sav), dışardan gelen yazılara cevap verme ve bu evrakları muhafaza işini kendisine çokça güvendiği Abdullah b. Erkâm'a emanet etmiştir. Abdullah ilk iki râşit halife döneminde de görevini sürdürmüş, Hz. Osman dönemindeyse kendisine yıllık üç yüz bin tahsisat temin edilerek Hazine Divan'ının başına geçme teklifini kabul etmemiştir. Bu olaydan da anlaşıldığına göre berîd teşkilatının temelleri Hz. Peygamber (sav) döneminde atılmaya başlanmıştır.⁹¹

Hızlı ve güvenilirliği daha yüksek olmasından dolayı mektuplaşmalara da önem verilmiştir. Nitekim civar kabile ve devletlerle yapılan karşılıklı mektuplaşmalar haberleşme de mühim rol üstlenmiştir. Bu bağlamda en meşhurları İslâm'a davet mektupları olmuştur. İçerik haberleşmeden ziyade dinî emir ve yasaklar, dinin gereklerinde uyma konusunda dikkat edilmesi gereken hususları konu edinen dine davet çağrısı ile birlikte diplomatik karakterli mektuplardır.

Hız. Peygamber (sav), Müslümanların zor durumda olduğu bir dönemde onları Mekkeli müşriklerin baskılarından kurtarmak için Habeşistan'a göndermiştir. Öncesinde Necâşi ile tanışmadığı için Ca'fer b. Ebû Talib aracılığıyla göndermiş olduğu mektupla kralla iletişime geçmiştir. Hz. Peygamber, Habeşistan'ı Müslümanlar için güvenli bir liman olarak görse de bununla yetinmemiş oraya giden Müslümanlardan Ca'fer b. Ebû Talib ile kralla bir mektup göndermiştir. Göndermiş olduğu mektupta, "Sana amcamın oğlu Ca'fer'i ve beraberinde bir grup Müslümanı gönderiyorum. Sana geldiklerinde, onları misafirliğine kabul et" ifadesi oraya gönderilen veya gitmek zorunda olan Müslümanlara karşı nasıl bir beklenti içerisinde olduğunu göstermektedir.⁹²

Hız. Peygamber (sav) İslâm'ı tebliğ amaçlı devlet başkanlarına mektuplar göndermiştir. Örneğin bu maksatla Necâşi'ye elçi olarak görevlendirilen Amr b.

⁹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/35, 63.

⁹¹ Şimşir, *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme (Râşid Halifeler Dönemi Sonuna Kadar)*, 252.

⁹² Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2/265-266.

Ümeyye ed-Damrî ile iki mektubu Habeşistan'a göndermiştir. Bunlardan biri onun İslâm'a daveti diğeri ise Ebû Süfyân'ın kızı Ümmü Habîbe ile nikâhlanmasıdır.⁹³

Senetü'l-vüfûd olarak adlandırılan 9/630 senelerinde Mekke'nin fethi ve Huneyn Gazvesi ile insanların İslâm'a karşı ilgileri artmıştır. Bu maksatla Necran Hristiyanlarından bir grup onunla görüşmek için gelmiştir. Gelen heyet Medine'de kalıp Hz. Peygamber'le görüştüktan sonra ayrılmışlardır. Ardından Rasûlullah (sav), bu heyetle Benî Hâris b. Ka'b ve Nocrân piskoposlarına bir mektup göndermiştir.⁹⁴ Hz. Peygamber (sav)'in, Mekke müşrikleri, valiler, ordu komutanları ve şahsi olarak gönderdiği mektuplar kaynaklarda yer almaktadır. Hz. Peygamber (sav)'in kendisine de farklı zamanlarda değişik kişiler ve bölgelerden mektuplar gelmiş, bu mektuplara gecikmeye mahal vermeden cevap vermiş, kendisi ile iletişime geçmek isteyenlere kayıtsız kalmamıştır. O'nun insanlarla olan iletişimi dikkate alındığında hiçbir zaman duyarsız davranmamış, kendisine ulaşan haberleri titizlikle değerlendirmiştir. Hz. Peygamber'in samimi tavırları insanların ona kolayca ulaşmasını da sağlamıştır. Örneğin, Müslümanlar ile müşrikler arasında farklı zamanlarda gazalar olmuştur. Hz. Peygamber hangi savaş olursa olsun öncesinde gereken tedbirleri almış, düzenli bir plan ve program üzerinde ilerlemiş ve özellikle istihbarata büyük önem vermiştir. Müşriklerin Uhud Gazvesinden önce yaptığı hazırlıklar Hz. Peygamber'in amcası Abbas b. Abdülmüttalib tarafından Rasûlullah'a (sav) bir mektupla bildirilmiştir. Mektup şu şekilde aktarılmaktadır:

“Kureyşliler senin üzerine yürümek için derlenip toparlanmışlar. Üzerine yürüdükleri, geldikleri zaman, yapabildiğini, yapabileceğini yap! Hazırlanmakta onlardan öne geç, onlardan önce davran. Sana doğru yönelmiş bulunuyorlar. Üç bin kişidirler. İki yüz atlıları, yedi yüz zırhlıları, üç bin develeri var. Bütün silahlarını yanlarına almışlar.”⁹⁵

Hz. Peygamber (sav), İslâm'a davet amacıyla Sâsânî hâkimiyetinde olan Bahreyn emiri Münzir b. Sâvâ'ya, Alâ b. Hadramî aracılığıyla bir mektup

⁹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 1/207-208; Sarıçam, Erşahin, *İslâm Medeniyet Tarihi*, 130-131.

⁹⁴ Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 2/263-265.

⁹⁵ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, nşr: Süheyl Zekkâr-Riyad Zirikî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996), 1/383.

göndermiştir. Bu zât gelen mektubu olumlu karşılamış ve Müslüman olmuştur.⁹⁶ Müslümanlığı benimseyen Bahreyn emiri yönetimi altında olan insanlara karşı nasıl davranacağına dair bilgi almak için Hz. Peygamber (sav)’e şu şekilde bir mektup göndermiştir: “Ey Allah’ın elçisi, mektubunu Bahreyn (Hecer) halkına okudum. Onlar arasında İslamiyet’ten hoşlanıp Müslüman olmak isteyenler, Müslüman oldular. Bazıları ise müslüman olmak istemediler. Ülkemde, kendi dinlerinde kalan Mecusiler ve Yahudiler de vardır. Bu hususta ne yapacağımı da bana bildir.” Böylece Bahreyn emiri yönetimi altındaki halkına muamelesi hususunda Hz. Peygamber (sav)’e danışmak istemiştir. Hz. Peygamber (sav), kendisine gelen mektuba yapılması gereken hususları açıklamış, vazifelerini hatırlatmış, kendisine hayır duasında bulunarak karşılık vermiş ve aradaki haberleşme bağlarını canlı tutmaya çalışmıştır.⁹⁷

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber döneminde, Risâlet görevine başlandıktan sonra gerekli durumlarda iletişim ve haberleşmede mektuptan faydalanılmıştır. Rasûlullah’ın (sav) mektuplarında sade bir dil kullanılmış, kolayca anlaşılabilir bir üslup tercih edilmiş; herhangi bir yanlış anlaşılmaya meydan vermeden karşıdaki muhatapların halleri dikkate alınarak mektuplar yazılmıştır. O’nun yazdırdığı mektuplarda emanname, zekât gelirleri, toprak yönetimi, bazı ihtilafların çözümü, sınırların tayin ve tespitleri, savaşlarda alınacak tedbirler, esirlere uygulanacak maddeler, ganimetlerin pay edilmesi, düşmana yönelik verilen uyarılar önemlidir. Hz. Peygamber (sav), bu gibi tutumlarıyla hem idarî alan da hem de sosyolojik boyuttaki konulara dikkat etmiştir.

B. Hulefâ-yi Râşidin Dönemi

Hulefâ-yi Râşidîn dönemi Hz. Peygamber’in vefatının ardından halifelik makamına gelmiş olan Hz. Ebû Bekir ile başlamıştır. Halife gerek dinî gerekse devletle ilgili resmî işlerinde Hz. Muhammed (sav)’in yolundan ayrılmamaya ve her işinde onun usulünü takip etmeye özen göstermiştir. Bu durumu belirtmek üzere de kendisine "Allah’ın Halifesi" denilmesine karşı çıkmış ve kendisinin "Rasûlullah’ın

⁹⁶ Ahmet Önkal, “Münzir b. Sâvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/34-35.

⁹⁷ Feridun Tekin, “Hz. Peygamber Döneminde Bir İletişim ve Haberleşme Aracı Olarak Mektup”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (Temmuz 2023), 530-531.

Halifesi" olduğunu belirtmiştir.⁹⁸ İdarî sistem Hz. Muhammed (sav) döneminde olduğu gibi devam edilmiş, sıkıntı olmadığı sürece valiler bile aynı görevlerine devam etmiştir. Hz. Peygamber'in mektuplara yüzük usulüyle mühür vurdurma işlemi bu dönemde de sürdürülmüş ve mevcut posta işleri sistemli olarak ortaya konulmuştur.⁹⁹ Hulefâ-yi Râşidin döneminde berîd için develer, katırlar, sürat yapmasıyla meşhur olan atlar kullanılmıştır. Bu görev, halifenin atayacağı liyakat sahibi kimselere verilen yüksek görevlerden sayılmıştır.¹⁰⁰

Hulefâ-yi Râşidin dönemi posta işleri yalnızca devletin resmî emirlerine münhasır kalmayarak halkında faydalanabileceği bir teşkilat haline getirilmeye çalışılmıştır. Ordu ile haberleşme sağlamak için görevlendirmeler yapılmış ve beytü'l-mâlden develer tahsis edilmiştir. Geçtikleri yol üzerindeki sorumlu vali ya da komutanlara yazılan emirlerde elçi için dönecekse yeni binek verilmesini kalacaksa bineğinin alınması şeklinde mektuplar gönderilmiştir.¹⁰¹ Hz. Ebû Bekir, Ridde Savaşları'nın haberlerini hızlı ve kesintisiz alabilmek için Ebû Heyseme en-Neccârî ve Seleme b. Selâme'yi görevlendirmiştir. Halifeler savaş esnasında cephede yaşananları elçiler vasıtasıyla öğrenmişlerdir. Yine Yermük savaşında Müslümanlar cephedeyken Hz. Ebû Bekir'in vefat ettiğini, yerine Hz. Ömer'in halife olduğunu, Halid b. Velid'in azledilerek göreve Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın tayin edildiği haberleri berîd teşkilatı ile getirilmiştir.¹⁰²

Hz. Ömer merkez ile taşra arasındaki haberleşmeye son derece önem vermiştir. Taşrada yaşananları hemen öğrenmek ve olaylara anında müdahale etmek istemiştir. Bu sebeple taşrada görevli gerek idarecilerden gerek komutanlardan merkeze uzak bölgelerdeki yerlerden sürekli raporlar istenmiş, bu işte elçiler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

---

⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/183; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih Ya'kûbî, *Târihü'l-Ya'kûbî*, thk. Abdü'l-Emîr Mühennâ (Beyrut: Şerîketü'l-A'lemi Li'l-Matbuât, 2010), 2/10, 24.

⁹⁹ Mehmet Şimşir, "Raşit Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İSTEM* 6 (2005), 271.

¹⁰⁰ Kettânî, *et-Teratib*, 1/268.

¹⁰¹ Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 66; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 64.

¹⁰² Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 89.

Belâzürî, Hz. Ömer döneminde berîd teşkilatının ve berîd görevlisinin bulunduğunu kaydetmektedir. Hz. Ömer'in valisine göndereceği bir mektubu götürecek olan haberci gideceği yere gönderilmeden evvel Medine sokaklarında, onun gidişini haber veren bir münadi aracılığıyla halk haberdar edilir ve ihtiyacı bulunanların bu görevli aracılığıyla ihtiyaçlarını giderebilecekleri duyurulmaktadır.¹⁰³ Görevliye verilen mektuplar habercinin varacağı en son bölgeye kadar yol güzergâhı üzerinde bulunan berîd noktalarına birer birer bırakılarak ilerlenmiştir. Rivayetten de anlaşılacağı üzere berîd teşkilatı yalnızca askerî haberlerle ilgilenmemiş aynı zamanda halkın istek ve ihtiyaçlarını yerine getirmede büyük önem taşımıştır. Haberleşmenin aksamaması için fethedilen bölgeler de dahil olmak üzere halkın desteğiyle eskiyen yollar düzeltilmiş, yeni yollar inşa edilmiş, nehirlerin üzerine köprüler kurulmuştur.¹⁰⁴

İç yazışmalarda berîd memurları, merkezle taşra arasında önemli bir köprü görevi görmüşlerdir. Habercilerin taşradan getirdikleri bilgilere göre durum değerlendirmesi yapılmış ve alınan kararlar yine aynı haberciler tarafından ilgili yerlere ulaştırılmıştır. Bazen postada gecikmeler olup bir süre Medine'ye haber gelmediği zaman Hz. Ömer'in merak ve endişe içinde postacı yolu gözlediği, hatta zaman zaman sabahladığı belirtilmektedir.¹⁰⁵

Berîdü'l-Âmm denilen ve İslâm savaşçıları ile ilgili bilgileri eşlerine ulaştıran veya eşleri ile ilgili bilgileri savaşçılara ulaştıran bir başka görevlinin daha bulunduğu kaydedilmektedir. Yapılan araştırmaya göre, Hz. Ömer, zaman zaman bizzat kendisi okuma yazma bilmeyenlerin kâtipliğini yapmak üzere onların cephede bulunan yakınlarına mektuplar yazıp göndermiştir. Cephelerden berîd görevlileri tarafından getirilen mektupları da bizzat kendisi Medine'de sahiplerine dağıtmış, okuma yazma bilmeyenlerin mektuplarını da yine bizzat kendilerine okumuştur.¹⁰⁶

¹⁰³ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 10/338; Kettânî, *et-Teratib*, 1/267; Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 64.

¹⁰⁴ Dağ, *Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat*, 42.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/15; Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer b. Kesir ed-Dimeşkî İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1932), 7/44. .

¹⁰⁶ Söylemez, "Berîd Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular", 146.

Hız. Ömer tarafından Medine ile Mekke arasında menzilhaneler kurdurulmuş, bu konaklarda yolcuların ihtiyaç duydukları malzemeler başta su olmak üzere hazır bulundurulmuştur.¹⁰⁷ Bu menzilhanelerin başında bir görevli olmadan işletilemeyeceği gerçeği göz önüne aldığımızda görevlendirilmiş çalışanlardan oluşan bir teşkilat bulunmaktadır. Berîdin yol güzergâhlarında yaşayan bazı gayrimüslimlerden cizyeleri para veya mal olarak almak yerine, kendi bölgelerinden geçen postacılara konaklama hususunda hizmet vererek bu bedelleri ödemelerine imkân sağlanmıştır. Uzak bölgelere giden posta memurları yol boyunca herhangi bir konaklama sorunu yaşamamıştır.¹⁰⁸

Hız. Ömer, Kadisiye ve Nihavend savaşları başta olmak üzere birçok savaşı bizzat kendisi Medine'den takip halinde kalarak orduyu idare etmiştir.¹⁰⁹ Özellikle Mezopotamya bölgesi olmak üzere fethedilen yerler ve Medine arasında görevliler sürekli gelip giderek buraların durumundan halifeyi haberdar etmiştir. Kaynakların verdiği bu bilgilere dayanarak Medine ve daha sonraları fethedilmiş olan bölgeler arasında menzilhaneler kurulmuş olabileceği düşünülmektedir. Kurân-ı Kerîm'i bizzat Hız. Peygamber'den öğrenerek ezberlemiş sayılı sahâbîlerden olan Ebû Mûsa el-Eş'arî'nin, Hız. Ömer zamanında "Dâru'l-berîd" (Posta evi, Postane) içerisinde namaz kıldığıyla alakalı Buhârî'nin Sahih'inde geçen rivayet oldukça önemlidir.¹¹⁰ Irak'ın Müslümanlar tarafından fethi esnasında Mezopotamya'da, Aynu't-Temr bölgesinde ve aynı dönemlerde Kûfe'de dâru'l-berîdler bulunmaktadır. Yine Hız. Ömer'in emriyle kurulan Kûfe şehrinin en büyük caddesine "Berîd" isminin verilmesi teşkilatın önemi konusunda manidardır.¹¹¹ Bu dönemde bütün muahedeler ve siyâsî belgeler bir sandığa koyularak muhafaza edilmiştir.¹¹²

Bu dönem haberleşmede ateş kulelerinin de kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin Hız. Ömer, Bizans'ın Suriye'ye saldırabileceğinden endişe ettiği için, Suriye valisi Muâviye b. Ebî Süfyân'a yazdığı bir mektupta, bu ateş kulelerinde, kuleyi

¹⁰⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/283-306.

¹⁰⁸ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 89.

¹⁰⁹ Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 65; Halifenin Medine'de bulunurken idare ettiği savaşlar ile ilgili bkz. Taberî, *Târîh*, 5/61-176.

¹¹⁰ Buhârî, *Vudu'*, 66; Kettânî, *et-Teratib*, 1/267.

¹¹¹ Söylemez, "Berîd Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular", 146-147.

¹¹² Ebu Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 103-107.

kontrol edecek ve gerektiğinde ateş yakacak görevlinin bulundurulmasını emretmiştir.¹¹³ Teşkilat sayesinde genişleyen devlet sınırları ile merkez arasında haberleşme sağlanmış idarî işleyiş, emirlerin ulaştırılması yerine getirilmiştir.

Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde posta faaliyetleri devam etmiştir ancak bu dönemlerdeki iç karışıkların baş göstermesi bazı işleyişlerin aksamasına neden olmuştur. Kıbrıs fatihi Muâviye b. Ebî Süfyân, ada halkıyla gerektiğinde düşman hakkında bilgilerin rapor edilmesi hususunda zimmet antlaşması yapmıştır.¹¹⁴ Eskiden Yahudi olan İbn Sebe' isimli şahıs yönetime karşı gizli savaş içerisine girmiş dört bir yana casuslarını göndermiştir. Mektup gönderileceği zaman casusların heybelerine gizlenerek yapılan bu mektup propagandaları oldukça etkili olmuştur. Hz. Osman aleyhine yürütülen bu propaganda kısmen başarıya ulaşmış, Müslümanlar tarafından da yönetime karşı hoşnutsuzluklar dile getirilmiştir. Halife duruma el koyup valilerini yanına çağırıp müfettişler göndermesine rağmen Hz. Osman şehit edilmiştir.¹¹⁵ Yönetimin kontrolü altındaki haberleşme sistemi dışında muhalif gruplarca da özel bir haberleşme sistemi oluşturulduğu görülmektedir.

Hz. Ali, berîd teşkilatı bünyesinde haberleşmeye önem vermiş gerek görüldüğünde görev ahlakıyla ilgili valilerine yazılı nasihatlerde bulunmuştur. Örneğin Mısır valiliğinde görevlendirdiği Eşter'e, bulunduğu bölgenin civarlarına güvenilir casuslar göndermesini söylemiştir. Kendi memurlarını da denetleyerek her zaman doğruluk ve adaletten yana olmalarını tavsiye etmiştir.¹¹⁶ Devlet içerisindeki karışıkların devam etmesi ve özellikle Hz. Ali ile Muâviye arasındaki halifelik anlaşmazlığı haberleşme sistemini de olumsuz etkilemiştir. Kısaca değindiğimiz dönemlerde hem Hz. Osman hem de Hz. Ali'nin hilafetlerinde haberleşmenin, yönetim ve istikrarın sürdürülebilirliği açısından önemli olduğu anlaşılmaktadır.

---

¹¹³ Söylemez, "Berîd Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular", 147; Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 65.

¹¹⁴ Cengiz Kallek, "Casus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/164.

¹¹⁵ Dağ, *Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat*, 43.

¹¹⁶ Kallek, "Casus", 7/164.

C. Emevîler Dönemi

Emevîler dönemine (41-132/661-750) geldiğimizde berîd teşkilatının mevcudiyeti ile alakalı bazı tartışmalı söylemler bulunmaktadır. Berîdin Hz. Peygamber (sav) devrinde kurulmuş olduğunu söyleyenlerin yanında, Emevîler zamanında berîdi ilk kuran kişinin Muâviye b. Ebî Süfyân olduğunu aktaranlar da vardır.¹¹⁷ Ancak Muâviye, muhtemelen berîdi özel usul ve esaslara göre düzenleyen, berîd için mil ve istasyonlar koyan ilk kimse olarak bilinmekle birlikte berîdin daha önceki zamanlarda da bilindiği vurgulamaktadır.¹¹⁸ Bu bağlamda Hz. Peygamber'in (sav) emîrlere "Bana bir berîd, (postacı, haberci, elçi) göndereceğiniz zaman yüzü ve adı güzel olanını gönderin!"¹¹⁹ şeklindeki rivayeti nakledilmektedir.¹²⁰ Meşhur olan görüşe göre İslâm'da posta teşkilatını kuran ilk kişi Muâviye b. Ebî Süfyân¹²¹ olarak biliniyorsa da postayı özel usul ve esaslara göre sistemli bir şekilde düzenleyen ilk kimse olduğunu söylemek belki de daha doğru olacaktır. Çünkü önceki kısımlarda da gördüğümüz gibi postacılık vardır ve özellikle Hz. Ömer döneminde yaygınlaşmıştır. Örneğin, Bizans hükümdarının hanımından Hz. Ömer'in eşine hediye gönderilen gerdanlığı getiren habercinin Müslümanların postacısı olduğu bilinmektedir.¹²² Bir başka görüş sunan Mehmet Fuad Köprülü ise, bu teşkilatı, "berîd" ismi altında ilk defa kuran kişinin Muâviye b. Ebî Süfyân olduğunu ve bunu gerçekleştirirken eski Bizans teşkilatını taklit veya iktibas ettiğini belirtir.¹²³ Suriye'nin fethedilmesiyle Muâviye, buraya vali olarak tayin edilmiş, Bizans'tan kalan yönetim tarzından da doğal olarak etkilenmiştir. Önceleri haberleşme sistemi Dîvânü'l-hatem'de yürütülürken, Muâviye bu bölgede karşılaşılan Bizans haberleşme teşkilatının sistemini berîd adı altında toparlayarak kurumsallaştırmıştır.¹²⁴ Deyrû'l-cemâcîm Savaşı'nda (82/701) bütün divanların

¹¹⁷ Harekât, "Berîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 498-501.

¹¹⁸ Kettânî, *et-Teratib*, 1/267.

¹¹⁹ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 17/522.

¹²⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/86.

¹²¹ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 274; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 403; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 64; Köprülü, "Berîd", 2/541; Harekât, "Berîd", 5/499.

¹²² Kettânî, *et-Teratib*, 2/148; Şimşir, "Raşit Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", 253-255.

¹²³ Köprülü, "Berîd", 2/541.

¹²⁴ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 64-65; Yazıcı, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar", 379.

yanması, Emevîler zamanında divanın nasıl işlediği konusunda detaylı bilgi edinilmesini engellemektedir.¹²⁵

Emevîler dönemine gelinceye kadar bazı köklerin oturduğu, sistemsal bir yapı için gerekenlerin alt yapı taslaklarının atıldığı kaynaklardan alınan bilgilere göre bu şekilde söyleyebiliriz. Yapılan düzenleme işleri tarihte örneğine rastlanmamış hiç olmayan bir şey değil varlığını koruyan faaliyetlerin ortak payda da buluşturularak geliştirilmesi, sistemli berîd teşkilatının kurulmasıdır.

Bu devirde berîd teşkilatına büyük önem atfedilmiştir. Detaylı olarak berîd hizmetleriyle ilk defa Muâviye b. Ebî Süfyân ilgilenmiş, bizzat teşkilatın başında bulunmuştur. Nitekim Hz. Osman'ın vefat haberi, Haccâc b. Huzeyme tarafından Muâviye'ye hemen verilmiş¹²⁶ ve Hz. Ali dönemiyle de birlikte artan iç karışıklıklar beraberinde Hz. Ali ile girilen hilâfet mücadelesi muhalif grupları önlemek amacıyla sistemli ve çok iyi çalışan bir berîd teşkilatı kurulmasını zorunlu hale getirmiştir.

Emevîler, iktidarları boyunca ön plana çıkan Hz. Ali ve Hariciler olmak üzere muhalif gruplarla mücadele etmişlerdir. Etkili bir haberleşme ağı oluşturarak bu göreve liyakatli kişiler getirilmiştir. Ülke içinde ve dışında her bölgeye hafiyeler yerleştirilerek hem düşmanların girişimleri hem de devlet çalışanlarından görev aksatanlar deşifre edilmiştir. Örneğin Emevî ajanları, Bizans içine sızarak gereken bilgileri devlete sunmuştur. Bu dönem berîd sistemi askerî iletişim aracı olarak kullanılmıştır.¹²⁷ Berîd taşıyıcıları için düzenlemeler yapılmış, yeminli postacılar devlet mührü ile mühürlendikten sonra valilere gönderilen mektupları ve bütün devlet yazışmaları aynı şekilde teslim edilmiş istenilen yere istenilen zamanda ulaşım sağlanmıştır.¹²⁸ Görüldüğü üzere teşkilat, berîd çalışanlarından vezire kadar uzanan bürokratik bir yapıya sahiptir.¹²⁹ Halife Muâviye döneminde Kostantıniyye'de bir Müslüman esir alınır, aşağılanarak kötü davranışlara maruz kalmıştır. Bunun üzerine adam feryat figan ederek; “Ey Muâviye, Neredesin! Sen bizi yalnız bıraktın, bizi

¹²⁵ İsmail Yiğit, “Emevîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/95.

¹²⁶ *el-İmâme ve's-Siyâse*, 128.

¹²⁷ Goitein, “The Commercial Mail Service In Medieval Islam”, 119.

¹²⁸ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 89.

¹²⁹ Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 66-67.

sattın.” der. Bizans’ta bulunan casuslarının ulaştırdığı bu haberle esir alınan Müslümanı kurtarmak için fedâî ve fidye göndermiş, ona yapılan işkence oranında kısas yapmalarını emretmiştir.¹³⁰ Teşkilat bünyesinde halkın her türlü dış müdahalelere karşı korunmasına dikkat edilmiştir.

Berîd görevlilerine yiyecek temini, su ve barınak imkânı sağlamak için belli aralıklarla Yollar üzerine düzenli konaklama merkezleri yapılmıştır.¹³¹ İran’da her 10 km de bir, Suriye ve Mısır’da her 20 km de bir inşa edilmiş “ribât, sikkeh” ya da “merkezü’l-berîd” adı verilen menziller bulunmaktadır. Farklı menzil noktalarında besili hayvanların yetiştirilmesini emrederek, süratle yoluna devam eden berîd atlısı, yorulursa atını burada hazır bekleyen bineklerle değiştirerek hız kesmeden yoluna devam edebilmektedir. Eğer ki bu şekilde değiştirme mümkün olmazsa “suhre” adı verilen yöntemle bir başkasının atını zorla veya çalıştırmak için aldıkları da olmuştur.¹³² Yolların güvenliği, gidilecek bir görevde hangi yolun tercih edileceği ve kullanılması gereken binekler berîd görevlisi tarafından belirlenmektedir. Ömer b. Abdülaziz, “berîd teşkilatı için tahsis edilen hayvanların sevk edilirken kullanılan değneklerin ucuna mıdıl¹³³ koymayıp, ağır gemler vurmamalılar” şeklinde emir buyurmuştur.¹³⁴

Berîd teşkilatının her ne kadar Bizans etkisiyle kurulduğunu bilsek de eski Arap kültür ve gelenekleri devam ettirilmiştir. Arapların bir âdeti olarak haber gönderilecek yere en az iki haberci birden gönderilir, haberci güzel haberler getiriyorsa bunun müjdesini duyurmak adına zil çalarak gelmektedir.¹³⁵ Posta teşkilatının kurulduğu zamanlar, aynı Hz. Ömer döneminde münadi ile haberci yola çıkmadan duyuru yapılır karşılıklı gönderilecek mektupların yerlerine götürülme uygulaması Emevîler döneminde de devam ettirilmiştir. Halife Muâviye, Medine’de bulunan çalışanına mektup gönderirken gidecek başka mektuplar da varsa onunla

¹³⁰ Dağ, *Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat*, 48.

¹³¹ Andrew, *The Secret World*, 102.

¹³² Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 404.

¹³³ Burada kullanılan "mıdıl" kelimesi ile hayvanları hareket ettirmek için ucuna demir çivi/nodul takılmış değnek kastedilmektedir.

¹³⁴ Ebu Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 285.

¹³⁵ Adam J. Silverstein, *Postal Systems In The Pre-Modern Islamic World* (New York: Cambridge University Press, 2007), 55.

beraber göndermiştir. Bu şekilde gayri resmi mektuplar Şam'a ulaştırılırken Medine ile başkent arasındaki bağ canlı tutulmuştur.¹³⁶ Teşkilat, Şam'da bulunan halife ile Mısır, Irak ve İran arasında yapılacak haberleşmelerin sekteye uğramaması düşünülerek kurulmuştur. Daha sonraları bir istihbarat teşkilatı görünümüne bürünerek berîd görev alanı genişletilmiş; valiler, saray görevlileri ve hükümet çalışanları hakkında bilgilerin rapor edilmesi de eklenmiştir.¹³⁷

Berîd teşkilatı, Abdülmelik b. Mervân döneminde yapılan bazı değişimlerle daha sağlıklı bir kurum haline getirilirken, halife Müslümanlar arasında kendisine "Müslümanların Kanadı" tabiriyle anılmaya başlanmıştır. Teşkilatın düzenli çalışabilmesi adına devlet hazinesinden senelik dört milyon dirhem ayrılarak ülkenin her bölgesinde görev yapabilir hale gelmiştir.¹³⁸ Berîd yollarına mesafe taşları dikilmiş bu sayede posta memurları hem gideceği rotayı hem de kalan mesafeyi kolayca takip etmişlerdir. Halifenin haberleşmeye verdiği önemi hâciblerinden birine verdiği şu emirden de görmekteyiz: "Seni şu dört şeyden azlediyorum, namaza çağıran müezzin, gece ansızın gelen misafir, hazır olduğunda kapına getirilen yemek ve gece gelen postacıdır. Gelen görevliyi bir saat geciktirmen bir senelik fesada neden olabilir."¹³⁹

Halife I. Velid (86-96/705-715)'in yaptırdığı binalar ve saray süslemeleri için kullanılacak mozaikler berîd teşkilatı tarafından getirilirken¹⁴⁰, Ömer b. Abdülaziz (98-101/717-720) berîd hizmetlerini yaygınlaştırmış, halkın istifadesine sunmuş ve ana yollar üzerine berîd evleri inşa ettirmiştir.¹⁴¹ Semerkant yakınlarında Mug-Kale harabelerinde 1352/1933 yılında yapılan arkeolojik çalışmalarda berîd teşkilatına ait 99-100/718-719 tarihli en eski paleografik belgede Ömer b. Abdülaziz'in devlet haberleşmesi için görevlendirdiği Süleyman b. Ebu's-Sâri'nin adına rastlanmaktadır. O tarihlerde Semerkant'ta da berîd teşkilatının varlığını görmekteyiz.¹⁴²

¹³⁶ Dağ, *Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat*, 45-46.

¹³⁷ Kallek, "Casus", 7/164.

¹³⁸ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 90.

¹³⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 1/148-149; Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 90.

¹⁴⁰ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 275; Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 67.

¹⁴¹ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 275-276.

¹⁴² Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 90; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 402.

Bu dönem teşkilatın kapsam alanı daha çok siyasî iktidarın kendi arasındaki ve civar ülkelerle yapılan haberleşmelerle kalmıştır. Kurum haricinde sivil halkın haberleşme için bir girişimde bulduklarını söylemek güçtür. İstihbaratın sorumluluğunu teşkilatın tamamıyla üzerine alması hem idarecisinin hem de halkın nabzını elinde tutarak yaşananlara her yönden hâkim olabilmıştır. İstihbaratçılardan bir bölümünün zorunlu bilgi akışını sağlamak üzere şurta hizmetine görevlendirmesi şurta ve berîd teşkilatının yakınlığını göstermiştir. Son Emevî halifesi II. Mervan (126-132/744-750) döneminde artan iç karışıklıklar sebebiyle berîd hizmetlerinde de sekteler yaşanmıştır.

Buraya kadar berîdin, tarihin ilk zamanlarından itibaren varlığını sürdürerek İslâm Tarihi'nin de başlangıç döneminden itibaren kullanıldığı aktarılmıştır. Hz. Peygamber (sav) zamanında istihbarata önem verilerek özellikle fetih hareketlerinde ve davet mektuplarında fazlaca istifade edilmiştir. Hz. Ömer döneminde kurulan dâru'l-berîdler, elçilere verilen değer, postalara vurulan mühürler, yine Emevîler'de Muâviye tarafından teşkilat haline getirilen dîvânü'l-berîd bünyesi ve belirli merkezlere inşa edilen ribâtlar, merkezü'l-berîdler, Abdülmelik b. Mervân'ın devlet bütçesinden teşkilat için senelik dört milyon dirhem ayırması bu dönemlerdeki berîdin önemini bize göstermiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ABBÂSİLER DÖNEMİNDE BERİD TEŞKİLATI

Abbâsiler, Emevîler'in lider kadrolarında bulunan kişilerin temsil ettiği büyük bir kitle tarafından teşkilatlanmayı başararak yapılan propaganda sonucunda iktidara gelmiştir. İdare alanında benimsenen siyasî görüşler ve yapılan uygulamalar, sınırları genişleyen İslâm coğrafyasında birtakım huzursuzlukları da beraberinde getirerek Emevîler'in yıkılmasına yol açmıştır. Bu bölümümüzde Abbâsiler'in kuruluş ve iktidar sürecine kısaca değinerek dönem içerisindeki berîd teşkilatı, görevlileri, sâhib-i berîdin özellikleri gibi konuları detaylı bir şekilde aktaracağız.

1.1. Abbâsiler Döneminde Dîvânü'l-Berîd

İslâm tarihinde 132-656/750-1258 yılları arası hüküm süren aynı zamanda Hz. Peygamber'in amcası Abbâs b. Abdulmuttalib b. Hâşim'e nisbetle "Hâşimîler" ismi de verilen Abbâsiler adında bir hânedan kurulmuştur. Abbâsiler, 132/750 senesinde Emevîler'in aleyhinde, Ebû Müslim'in önderliğinde gerçekleştirilen ihtilâl sonucunda iktidarı ele geçirmişlerdir.¹⁴³ Sâsânîler'in eski başşehri olan Medâin harabeleri yakınlarında, Abbâsiler'in sürekli başkenti olacak "Medînetü's-Selâm" adında yeni bir şehir kurulmuştur.¹⁴⁴ Taberî'nin rivayetine göre inşa edilen bu şehir resmîyette "Medînetü's-Selâm" olarak bilinirken aynı bölgede bulunan eski bir İran köyünün adıyla "Diyâr-ı Bağdât" şeklinde de tanınmıştır.¹⁴⁵

İlk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (133-136/750-754) olup daha sonra devletin asıl kurucusu sayılan kardeşi Mansûr (136-158/754-775) hilâfete getirilmiştir. Bu dönemler de Türk ve Sâsânî kökenli şahsiyetler önemli görevler üstlenmiştir. Mansûr'un torunu Hârûnürreşîd (170-193/786-809) halife olduğunda ise devletin sınırları en geniş halini almıştır. İlerleyen zamanlarda merkez Bağdat'ta askerî gücün zayıflaması üzerine Halife Mu'tasım (218-227/833-842), Sâmerrâ'yı inşa ettirmiştir. Halife Vâsık Billâh'ın (127-232/842-847) halifeliğinin sonuna kadar

¹⁴³ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1988), 1/38.

¹⁴⁴ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 158-160; Casim Avcı, "Hilâfet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/542.

¹⁴⁵ Taberî, *Târîh*, 7/650.

Abbâsîler güçlü bir şekilde devlet yönetimini sürdürmüştür. Fakat daha sonraki halifeler döneminde bu hâkimiyet güç kaybına uğramış ve Abbâsî hilâfetine 656/1258 yılında Moğollar tarafından son verilmiştir. Abbâsîler, 7/13. yüzyılda Moğollar tarafından son verilmiş olmasına rağmen devlet örgütlenmesinde olduğu gibi haberleşme sistemi alanındaki etkileri de Sâmânî, Karahanlı, Gazneli ve Selçuklular aracılığıyla uzun süre devam etmiştir.¹⁴⁶

Abbâsîler’de merkezi idarenin en önemli unsuru divanlardır. Emevîler’den daha detaylı bir idarî sistem oluşturarak mevcut divanlara ek yenileri de kurulmuştur. Böylece görev ve yetki alanları genişletilerek düzenli işleyiş sağlanmıştır.¹⁴⁷ Günümüzdeki bakanlıkların işleyişine benzeyen devlet divanlarının en önemlileri arasında Dîvânü’l-berîd gelmektedir.¹⁴⁸ Devlet hazine sorumlusu, berîd müdürü ve kadı; İslâm ülkesi vilayetlerinde görev icra eden en yüksek memurların başında gelmiştir. Seyyid Emir Ali, vilayetlerin idaresi hususunda şöyle söylemiştir: “Abbâsîler’de idareye gelince medeni milletlerdeki modern kanunlara benzer, belirli kanun ve kaideler üzerine oturmuştu; hatta bu kaidelerin bazı yönleriyle günümüzedekine benzediği kanun tüzük ve yönetmeliklerden daha mükemmel olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi, devlet makamlarının tamamı Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar için eşit olarak açıktır.”¹⁴⁹

Dîvânü’l-berîdle ilgili İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın; Emevîler döneminde berîd kurumunun oldukça güçlü olduğu, Abbâsîler’de ise bu durumun tersine gevşediği¹⁵⁰ yönündeki söylemleri tamamıyla doğru kabul etmek mümkün değildir. Zaman zaman bazı halifelerin kurumun işleyişiyle ilgili yakından, özenle takip ettiği bazı halifelerin ise aynı ilgiyi göstermediği şeklinde bir değerlendirme yapılabilir.¹⁵¹

¹⁴⁶ Nahide Bozkurt, *İslâm Tarihi “Abbâsîler”* ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 459-493.

¹⁴⁷ Bozkurt, *İslâm Tarihi “Abbâsîler”*, 494.

¹⁴⁸ Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/87.

¹⁴⁹ Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/83.

¹⁵⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 442.

¹⁵¹ Yazıcı, “Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar”, 377-386.

Emevî devletinin yıkılıp 132/750 yılında Abbâsî devletinin kurulmasıyla özellikle 232/842'ye kadar olan birinci devresinde ve sonraki 656/1258'de yıkılmasına kadar süren dönemde berîd kurumu ülke genelinin ve halifenin idaredeki ihtiyaçlarına cevap verir düzeyde olduğu görülmektedir.¹⁵² Ancak teşkilatın yönetimi ilk Abbâsî dönemindeki gibi devletin idari makamları arasındaki yeri ve önemi tam korunamamıştır.¹⁵³ Hârûnürreşîd (170-193/786-809), Bermekî müşaviri Yahyâ el-Bermekî'nin aracılığıyla berîd hizmetini yeni bir temel ve anlayış üzerine teşkilatlandırmıştır. Her ne kadar devlet menfaatlerine çalışmak üzere planlanmış olsa da bu şekilde tasarlanmış bir berîd müessesesi sınırlı oranda özel haberleşmeleri taşıma vazifesini de yüklenmiştir.¹⁵⁴ Bölgede yaşayan halkın berîd teşkilatı hizmetlerinden faydalanabilmesi için yüklü miktarda ücret ödeme şartı istenmiştir ki teşkilatın itibarında herhangi bir zedelenme olmasın. Yollarının intizam ve emniyetini sağlamak için büyük bir memur ve hizmetli kadrosuna ihtiyaç vardı. Bu dönemde bütün yollar üzerinde askerî faaliyetler eksik olmadığı gibi, bilhassa büyük bir ticarî faaliyet mevcuttu. Haberleşme de önemli kaynaklardan olan ticarete, tacirler kültür elçisi işlevi görmekte, tecrübelerini farklı milletlerle paylaşmaktadır.¹⁵⁵ Abbâsîler dönemi İslâm dünyasında her türlü tacir bulunmaktaydı ki en önemli özellikleri farklı dillere hâkim olup ortak dillerinin Arapça olmasıdır.¹⁵⁶ Abbâsî imparatorluğu içinde muazzam bir gelişme kaydeden iktisadî hayat, yalnız iç ticarete değil, dış ticarete de kendini göstermiş ve bu faaliyetlerin gittikçe artması, yolların intizam ve güvenliği meselesini ortaya çıkarmıştı. Yalnız devlet için değil, kalabalık ticaret kervanları için de posta sistemine ihtiyaç duyulmuştur.¹⁵⁷ Halife Mehdî, Mekke, Medine ve Yemen arasında katır ve develerle irtibat sağlanabilecek bir berîd teşkilatı kurulmasını emretmiştir.¹⁵⁸

¹⁵² Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971), 39.

¹⁵³ Samerrâî, *el-Müessesâtü'l-idariyye fid-devleti'l-Abbasiyye*, 267.

¹⁵⁴ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 14/414; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 198-200; Samerrâî, *el-Müessesâtü'l-idariyye fid-devleti'l-Abbasiyye*, 268; Hitti, *History of The Arabs*, 323.

¹⁵⁵ Arifoğlu, "Abbasiler Döneminde Bilgi, Teknik Ve Ürün Nakli (11. Yüzyıla Kadar)", 252.

¹⁵⁶ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 131.

¹⁵⁷ Yıldırım, "Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", 250.

¹⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/73; Abdülazîz ed-Dürî, *Abbâsîler Tarihi Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*, ter. Kasım Koç (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2020), 120.

Abbâsîler döneminde coğrafyacilar, İslâm dünyasının her köşesine giderek bilgi edinme düşüncesinde olmuşlardır. Özellikle 10. Yüzyıl coğrafyaciları, İslâm coğrafyasında gezilmedik yer bırakmamıştır. Yaptıkları seyahatleri sırasında hem haber taşıma görevini yerine getirirken hem de gittikleri yerdeki eşraf ve yüksek bürokrata gezip gördükleri bölgeleri anlatmışlardır. Bu gezilerle toplumsal gözlemlerin yanı sıra ana şahit olup bilgileri bizzat taşıyan kişilerdir. Ya'kûbî, İbn Hurdâzbih, İbn Havkal, İstahrî ve Makdisî dönem coğrafyacilarından meşhur olanlardır.¹⁵⁹

Ya'kûbî'nin büyük dedesi Vâdih, Abbasiler'de önemli devlet görevlerinde bulunmuş; Azerbaycan, Ermenistan ve Mısır'da çalışmıştır. Ya'kûbî'nin babası ve dedesi Abbâsîler'in ileri gelen berîd görevlilerinden olup ailecek devlet kademelerinde önemli yerleri olduğu anlaşılmaktadır. Bağdat'ta dünyaya gelen Ya'kûbî'nin seyahat hayatı küçük yaşlarında Ermenistan'a gitmesiyle başlamıştır.¹⁶⁰ Hindistan, Çin, Mağrib, İran, Endülüs, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika gibi çeşitli yerlere seyahatlerde bulunmuştur. Ermenistan ve Horasan bölgesinde uzun süre kalan Ya'kûbî, kâtiplik yaparak istihbarat servisi üzerine Dîvânü'l-berîdde çalışmıştır.¹⁶¹ Berîd üzerine Mısır'da çalıştığı dönemde Şii politikasıyla İdris b. Abdullah b. Ali b. Ebî Talib'i Mağrib'e götürmüş ancak bunun sonucunda bedelini hayatıyla ödediği söylenmektedir.¹⁶²

Tanca'da dünyaya gelen İbn Battuta, hac yolculuğu için çıktığı zaman seyahat hayatına da başlamıştır. Bu seyahatlerinde önemli şahsiyetlerle tanışması araştırmacı yönünü daha çok ortaya çıkararak çeyrek yüzyılı aşan gezilere sebep olmuştur. Kendisine resmî elçi sıfatı verilerek her ne kadar yollarda çeşitli zorluklarla karşılaşmış olsada Çin'e gitmiştir. İbn Battuta, seyahatlerinden bahsettiği eserinde

---

¹⁵⁹ Arifoğlu, "Abbasiler Döneminde Bilgi, Teknik Ve Ürün Nakli (11. Yüzyıla Kadar)", 251.

¹⁶⁰ Ya'kûbî, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, 1/5.

¹⁶¹ Ahmed b. İshâk b. Câfer b. Vehb Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, ter. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002), 11.

¹⁶² Ya'kûbî, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, 1/6.

Hindistan bölgesindeki pek az bulunan Horasan meyvelerinden dahi berîd teşkilatıyla gönderilebildiğini aktarmaktadır.¹⁶³

Haberleşme ve istihbarat görevini yerine getiren teşkilatın güzergâhlar arasındaki mesafeleri gösteren yol ve seyahat kitapları vardır. Yollar üzerine yazılan bu kaynaklar seyyahlar, tüccarlar ve hacılara yollarını bulmada harita görevi görürken sonraki dönemlerde coğrafi araştırmalara temel malzeme teşkil etmiştir.¹⁶⁴ Coğrafya alanında çalışmalar yapan ilk Müslüman araştırmacılar posta ile ilgili talimat ve bilgileri eserlerini yazarken kullanmıştır. Bu eserler arasında İbn Hurdâzbih'in (300/912) "el-Mesâlik ve'l-Memâlik" adlı kitabı meşhur olmuştur. Eser devlet arşivlerinde tarihi topoğrafyaya dair önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Halife Mu'temid zamanında, İbn Hurdâzbih yaptığı çalışmaların önemi üzerine Cibâl bölgesinin berîd idaresi müdürlüğüne atanmıştır. İbn Hurdâzbih ve diğer coğrafyacılar, İslâm dünyasının sınırlarına girerek aslında tüm bölgelere vakıf olmaya çalışarak gezmişler ve kitaplarını yazarken berîd idaresine ait bulunan defterlerden yararlanmışlar ve bu sebeple de coğrafya kitaplarının çoğu Kitâb el-Mesâlik ve'l-Memâlik ismini taşımıştır.¹⁶⁵ Bölge kütüphanelerinden ve tanıştıkları insanlardan aldıkları bilgilerin çeşitli bölgelere de ulaşmasını sağlamışlardır. Eserleri sayesinde İslâm dünyası birbirleriyle haberleşme imkânı bulurken şehirlerin sahip olduğu değerler de tanınır hale gelmiştir. Berîdin haberleşmede kullandığı yollarla ilgili yazılan bu eserlerdeki bilgilerden genel tarih yazarları da faydalanmıştır. Yol güzergâhlarına kurulan hanlar, kervansaraylar ve su sarnıçları yolcuların ihtiyaçlarını karşılarken, bu yapılar İslâm medeniyetindeki önemli yerini almıştır.

Dîvânü'l-berîd'in çalışma alanı yalnızca istihbarat ve haber taşımayla kalmamaktadır. Berîd, dış dünyaya karşı sihirli ayna vazifesi olarak görülürken berîd raporlarını oldukça önemseyen Halife Mansûr'un¹⁶⁶ (136-158/754-775) şu sözlerinden bu konuyla ilgili bilgiler almaktayız: "Devletimin düzen içerisinde

---

¹⁶³ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battuta et-Tancî, *İbn Battuta Seyahatnamesi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), 1/19-20, 2/301-302.

¹⁶⁴ Hitti, *History of The Arabs*, 323; Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 55; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 407-408.

¹⁶⁵ Ramazan Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 2012), 129.

¹⁶⁶ Andrew, *The Secret World*, 103.

idaresi için dört becerikli idareciye ihtiyaç duymaktayım dediğinde, onlar kimlerdir?” diye sorulur; “Onlar saltanatın temel direkleridir, nasıl ki bir karyola ancak dört ayak üzerinde durur da bu ayaklardan biri eksilince çökerse saltanat da ancak bu kişiler sayesinde ayakta durur”¹⁶⁷:

Birincisi, üzerine yüklenecek her türlü şüpheden uzak hak yolda doğruluktan ayrılmayan kadı,

İkincisi, savunmasız olanların hakkını güçlü olan zorbaya yedirmeyen emniyet amiri,

Üçüncüsü, maliye işlerini yürütebilecek ehil bir haraç reisi,

Dördüncüsü, bu sayılan memurların üstlendikleri vazifelerini yerine getirmelerindeki her halini doğru olarak iletecek berîd reisi.

Tüm bunlardan anlaşılın idarede her devletin liyakatli, adil ve namuslu kimseleri seçerek berîd teşkilatı görevlerine getirmeleri gerekir. Berîd memurları; valiler, kadılar, âmiller ve diğer görevliler üzerinde bir nevi müfettiş olduklarından güvenilir kimseler olmadıklarında getirdikleri haberlerle doğru ya da yanlışlığının tespit edilmesi zor olacağından amel etmenin caiz olmayacağı anlaşılmaktadır.¹⁶⁸

1.1.1. Haberleşme ve İstihbarat

Haberleşme insanlar ve devletlerin uzun dönemler yaşayabilmesi, güçlü ilerleyebilmesi için önemlidir. Sadece Abbâsîler’i değil dünyayı haberleşme ve istihbarat düzeni olmadan düşünmek bile güçtür. Şüphesiz her dönem toplulukların haberleşmeye ihtiyaçları vardır.

¹⁶⁷ Taberî, *Târîh*, 8/67; İbnü’t-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 188-189, Ayrıca çalışanlarda bulunması gereken özellikler hakkında bkz. 150-151; (Burada halifenin dördüncü maddede Sâhibü'l-berîd'i zikretmeden önce önemine binaen üç defa küçük parmağını ısırıldığı rivayet edilmektedir.); Rifâî, *el-İslâm fî hadârâtihi ve nüzûmih*, 143; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 2/89; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 67; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 403; Köprülü, “Berîd”, 2/542.

¹⁶⁸ Ebu Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 285.

Abbâsîler devrinde devlet teşkilatı gelişerek ideal şeklini almıştı. Bu gelişimi sağlayan husus divanların çalışma düzenlerinin gelişmesi ve ihtiyaca binaen sayılarının arttırılmasıdır.¹⁶⁹

Emevîler zamanında haberleşmede Bizans etkileri görülürken Abbâsîler döneminde bu etkilenme daha çok İran-Sasânî ağırlıklı olmuştur.¹⁷⁰ Abbâsîler'le birlikte, özellikle 656/1258'e kadar olan devrede, berîd teşkilatı ülkenin tümünde halifenin ihtiyacına cevap verecek duruma gelmiştir.¹⁷¹ Haberleşmede temel olan görevler devletin üzerine düşenleri temin etmek, memurların ülke içinde güvenli bir şekilde seyahat etmelerini sağlamak, postacılıkla ilgili görevleri yerine getirmek ve gizli haberleşme ağlarıyla hem iç hem dış istihbaratı sağlamaktır.¹⁷²

Bu vazifeleri titizlikle yerine getiren teşkilat sayesinde; Uceyfe'nin Basra'dan gönderdiği haber bu sayede gününde Halife Mu'tasım'ın (218-227/833-842) eline ulaşmıştır. Yine Halife Mansûr döneminde görevliler günde iki defa düzenli bilgi aktarımında bulunmuştur.¹⁷³

Berîd memurları, halifenin isteği doğrultusundaki haberleşmenin sağlanmasının yanında devlet görevlilerinin kontrol etme vazifesini de üstlenmiştir. Çeşitli kılıklara bürünerek gerek ülke içerisinde gerekse dışarda komşu ülkelerde yürütülen görevlerde istihbaratı sağlamıştır. Seyahat edecek memurlar ve devlete ait taşımacılık faaliyetleri de berîd görevlileri tarafından yerine getirilmiştir. Fas'ın fethedilip İslâm fâatihlerinin Atlas Okyanusu'na ulaşmalarının nişanesi olarak kavanoz içerisine koyulan balık, devlet merkezine berîd teşkilatı aracılığıyla getirilmiştir.¹⁷⁴ Berîd çalışanları aynı zamanda buğday, arpa ve diğer hububat ve bakliyat, yiyecek maddeleri fiyatlarını da sık sık halifeye bildirmişlerdir. Bu dönemde berîd nakliyatı için kullanılan binek hayvanlarının fiyatı ve yem giderleri,

---

¹⁶⁹ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 54.

¹⁷⁰ Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, 39; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, ter. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979), 101; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 409.

¹⁷¹ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 91.

¹⁷² Hitti, *History of The Arabs*, 322-325.

¹⁷³ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 92.

¹⁷⁴ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 65-66; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 404; Köprülü, "Berîd", 2/543.

binek sürücüsü, görevli memurların maaşları vs. derken berîd teşkilatının yıllık masrafı 159 bin dinara¹⁷⁵ ulaşmıştır.¹⁷⁶ Devlet hazinesi tarafından masrafları karşılanan berîd teşkilatının 9. yüzyıl başlarında binek bakıcılarına ve binicilerine ödediği günlük ücretin beş dinar, aylık ücretin ise yüz elli dinar olduğu ifade edilmektedir.¹⁷⁷ Köprülü'nün aktardığına göre Abbâsîler berîd teşkilatı için 8 milyon dirhem sarf etmiştir.¹⁷⁸

1.2. Berîd teşkilatının görevlileri

Abbâsîler, berîd teşkilatının sistematik düzende işleyişini sağlamak için görev yerlerine ve vasıflarına göre farklı şekillerde görevlendirmeler yapmışlardır. Örneğin merkezdeki memurların koordineli çalışmasını sağlayan sâhibü'l-berîd¹⁷⁹, vilayetlerde berîd işleriyle ilgilenen fûrvânekîler, belirlenen küçük bölgelerde postanenin müdürü konumundaki muvakkîler bulunmaktadır. Abbâsî berîdi, devletin gücünü koruduğu dönemde teşkilat görevlileriyle birlikte üzerine düşen vazifeyi her zaman ve her yerde olduğu gibi bazı aksaklıklar dışında hakkıyla yerine getirmiş sonraki kurulan İslâm ve Türk İslâm devletlerinde benzer berîd uygulamalarının da öncülüğünü yapmıştır.

Temel olarak bakmamız gerekirse berîd divanının görevi vilayetlere ait önemli malumatı merkeze ulaştırmaktır. Aynı zamanda devletin bütün resmî muhaberelelerini, postalarını getir-götürünü yapmaktır.¹⁸⁰

1.2.1. Sâhibü dîvânî'l-berîd (Harâiti)

Sâhibü'l-berîd çoğunlukla halifenin yanında bulunarak acil durumlarda hemen halifeyi bilgilendirirdi.¹⁸¹ Bu görevlerinden dolayı en önemli konumlardan birini teşkil etmektedir.

¹⁷⁵ Kudâme b. Cafer, *ed-Devâvîn*, 91.

¹⁷⁶ Taberî, *Târîh*, 96; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/90.

¹⁷⁷ Dağ, *Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat*, 74.

¹⁷⁸ Köprülü, "Berîd", 2/543.

¹⁷⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 451.

¹⁸⁰ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 120; Bu getir-götür işine haritanın çoğulu olarak el-harâit kelimesi de kullanılmaktadır.

¹⁸¹ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1987), 3/409.

- Halife ile doğrudan görüşme yetkisine sahip olan, merkezdeki çalışanları yönetme ve berîdin düzeninin sağlayan Sâhibü'l-berîd'in üstlendiği bu vazife sebebiyle sâhibü'l-berîd ve'l-ahbâr ya da harâiti olarak isimlendirildiği de bilinmektedir.¹⁸²
- Berîdin vilayetlerdeki en büyük görevlileri olan fûrvânekîleri tayin işleriyle meşgul olurlardı.
- Halifenin yazışmalarını temin ederlerdi.
- Halifenin kendisinden isteyeceği valiler ve diğer memurların durumları ve sair konularla ilgili bilgileri rapor halinde hazırlama, bunları gizlice takdim görevini yerine getirirlerdi.¹⁸³
- Sâhibü'l-berîdin her konuda sınıflandırılmış halde dosyalama sistemi hazırlaması gerekirdi.
- Yollar, menzilhaneler hakkında gerekli olan bilgileri yazarak buraların ihtiyacı olan düzenleri sağlaması istenir. Bu divanda tutulan defterlerde, menzilhane etrafında suyun yeterli seviyede bulunup bulunmadığı, iklimi, çevredeki yapıların durumları, yolların mil ve fersahlı bir şekilde uzunlukları kaydedilmiş halde bulunurdu.¹⁸⁴

Sâhibü'l-berîd, aynı zamanda yeni tayin edildikleri eyaletlere valilerin nakledilmesi ve askerî birliklerin yükleriyle birlikte ulaşımının sağlanmasında da görev almaktadır.¹⁸⁵

1.2.2. Âmilü'l-berîd

Özellikle Halife Mansûr döneminde olmak üzere, bütün taşra vilayetlerindeki berîd sorumlularından günde iki kez olmak üzere rapor sunmaları istenirdi. Bu raporda; buğday, arpa gibi hububat ile genel yiyecek maddelerinin fiyatları, kadınların

¹⁸² Köprülü, "Berîd", 2/543; Yıldırım, "Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", 250.

¹⁸³ Lewis, *Tarihte Araçlar*, 102.

¹⁸⁴ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 92; Yazıcı, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar", 382; Yıldırım, "Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", 251.

¹⁸⁵ Hitti, *History of The Arabs*, 323.

hükme bağladığı konular, valilerin icraatları, vilayet beytülmaline giren ve çıkan her türlü madde, kayda değer olan her durum ve olaylardan bahsedilmektedir.¹⁸⁶

Âmilü'l-berîdin günde iki kez sunmaları gereken raporları sabah ve akşam namazının ardından halifeye arz olunması gerekirdi.¹⁸⁷ Halife, berîd teşkilatı vasıtasıyla kendisine getirilen raporları hemen inceler, fiyatlarda önceki günlere göre bir artış varsa bunun sebebini vali ve haraç âmilinden sorar¹⁸⁸, onlardan gelen cevabın ardından geçerli bir durum yoksa fiyatların yine eski haline çekilmesini emrederek gerekli cezalandırmalar yapılırdı. Bu tutum ve davranış hakkı olan diğer konularda da aynı minval üzere devam ettirilmiştir.¹⁸⁹

1.2.3. Fûrvânekî

Berîd teşkilatının vilayetlerdeki en büyük temsilcisi ve Sâhibü'l-berîd'den sonraki en önemli görevleri yüklenen çalışanları fûrvânekîler olmuştur. Fûrvânekî teşkilatın bölge müdürü konumunda görev alan kişiye verilen isimdir. Eyaletlerdeki bütün yüksek seviyedeki devlet memurlarının her türlü davranışları buradaki fûrvânekînin nezareti altında kontrol edilmiştir. Fûrvânekî valinin oturduğu eyaletin merkezinde ikamet ederek, muvakkî'lerin kendisine ulaştırdığı raporları incelemiş; onlara kendi raporlarını da ekleyerek Bağdat'taki Divânü'l-berîd'e göndermiştir. Burada toplanan raporlar Sâhibü'l-berîd tarafından halifeye ulaştırılmıştır.¹⁹⁰ Fûrvânekîler, berîd teşkilatındaki istasyonların durumunu her an teftiş ve takip halinde olmuştur.

Kudâme b. Cafer'in, fûrvânekîlerin görevlendirilmesindeki şartlar ve berîd teşkilatının işleyişi hakkında tayin kararnamesi aşağıdaki gibidir:¹⁹¹

1-Berîd görevlisi, Allah'a karşı olan takvasından ayrılmasın, itaatte şüpheye yer vermesin. Gizli veya açık yaptığı her işte Allah'ın varlığını unutmasın, Allah

¹⁸⁶ Taberî, *Târîh*, 8/96; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/89-90; Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/29.

¹⁸⁷ Apak, *İslâm Tarihi Ve Medeniyeti*, 6/29; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 66.

¹⁸⁸ Kudâme b. Cafer, *ed-Devâvîn*, 59.

¹⁸⁹ Taberî, *Târîh*, 8/96; Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/29.

¹⁹⁰ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 92; Yazıcı, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar", 384; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 405-406.

¹⁹¹ Kudâme b. Cafer, *ed-Devâvîn*, 72-73; Yazıcı, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar", 382-384.

korkusu içinde olsun. Kendisinden istenilen görevi elinden geldiğince en iyisini yapmaya gayret etsin, var olan tüm imkânlarını devreye soksun.

2-Yaptığı işlerde sadakati ön planda tutarak başladığı ve bitirdiği görevde hakkı tercih ederek bu görevde kendisine yardımcı olarak seçtiği insanlarda da buna dikkat etsin.

3-Haraç ve arazi işlerine bakan memurların görev ahlâkı açısından iç durumlarını tanımaya çalışsın.

4-Memleketin imar faaliyetleri hakkında herhangi bir eksiklik ya da kemal durumunu öğrensin.

5-Kadınların yönetimdeki hal, tavır ve tutumlarının hangi seviyede ilerlediklerini öğrenerek konu hakkında doğru ve kesin gördüklerini tespit etsin.

6-Darphanelerde basılan altın ve gümüş paraların hangi durumda işlediğini buradaki çalışanların yüklendikleri külfet ve zorlukları doğru bir şekilde araştırsın.

7-Valilerin sorumlulukları altındaki insanlara vermiş olduğu ihsanlarla ilgilenerek genel itibariyle önde giden konulara vakıf olsun.

8-Tuttukları raporlarda doğruluğundan emin olup şüpheye fırsat vermeyecek bilgileri alarak mümkünse yazılı belgeyle delilleri ibraz etsinler.

9-Görev sahipleri, hakkı olmayan kimselere sadece acıma duygusunu devreye katarak böyle bir haksızlığa aracı olmasınlar.

10-Görev sırasında mürettiplere berîd çantalarının taşınmasını söyleyerek mürettiplerin aletlerini, isimlerini, erzak maliyetlerini ve miktarını belirtsin.

Yukardaki tayin belgesinde maddelerle bildirilen görev ve işleyişle ilgili fûrvânekîlerin önemli bir konumu üstlenmiş olduğu görülmektedir. Yine eyaletlerde çalışan yüksek rütbedeki devlet memurlarının her türlü hareketleri burada bulunan fûrvânekînin gözetimi altında tutulmuştur.

Fürvânekîler valinin oturduğu eyaletin merkezinde oturur, muvakkı'lerin getirdiği raporları inceler, kendi aldığı raporları da bunlara ekleyerek Bağdat'taki Divânu'l-berîd'e gönderilip Sâhibü'l-berîd tarafından da halifeye ulaştırılırdı.¹⁹² Fürvânekî hakkında yapılan incelemelerde de görüldüğü üzere üst düzeyde önemli bir görevi yerine getirmesi beklenmektedir. Verilen sorumluluğun önemine binaen bu göreve getirilecek kişinin titizlikle araştırılarak seçilmesi gerekmektedir.

Fürvânekîlerle, merkezde bulunan vali arasında özel bir ilişki vardır. Halife Me'mûn (198-218/813-833) döneminde Horasan valisi olan Emir Tahir (159-207/775-822) ile berîd görevlisi arasında geçen konuşma bu konuyla ilgili durumu güzel özetlemiştir: Bir hutbe esnasında vali halifenin ismini hutbeden çıkarınca orada bulunan berîd görevlisi hemen bu duruma açıklık getirmesini istemiştir. Emir Tahir yanlışlıkla unuttuğunu, merkeze bu durumu bildirmemesini rica etmiştir ancak unutmalar tekrarlanınca fürvânekî, Emir Tahir'in de onayını alarak rapor halinde tuttuğu mektupları merkeze göndermiştir.¹⁹³

1.2.4. Muvakkı'

Fürvânekîlerden sonra belli bir küçük bölgenin berîd sisteminden sorumlu olup berîd müdürü konumunda çalışan muvakkı'ler gelmektedir. Fürvânekîler teşkilatın bölge müdürü konumundayken muvakkı'ler de şube müdürü olarak çalışmaktadır.¹⁹⁴ Alt derecedeki berîd memuruna muvakkı' ismi verilmiştir. Evleri de hangi menzilhanelere bakıyorlarsa orada bulunmaktadır. Menzilhanelerin genel hizmetleri ve teşkilatın işleyişiyle ilgilenmektedir.¹⁹⁵ Muvakkı'ler, berîd görevlilerinin göreve geliş ve ayrılış saatlerini kaydederek berîd teşkilatının işleyişinde herhangi bir aksaklık oluşumunun önüne geçmiştir.¹⁹⁶

¹⁹² Lewis, *Tarihte Araplar*, 102; Yazıcı, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar", 384.

¹⁹³ Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/330; Yazıcı, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar", 385; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 67.

¹⁹⁴ Kılıç, *İslâm Kurumları Tarihi*, 213; Yazıcı, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar", 384; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 405-406.

¹⁹⁵ Yılmaz, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 92; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 69.

¹⁹⁶ Selahattin Polatoğlu, "Posta Teşkilatı (Berîd) İslâm DüşünceAtlası", <https://islamdusunceatlası.org/posta-teskilati-berid/3643>, (14 Şubat 2023).

1.2.5. Mürettip

Muvakkı'lerden sonra teşkilatın uç elemanları olarak binitli ya da binitli olmayan çalışan mürettipler görevlendirilmiştir. Mürettipler doğrudan doğruya menzilhane görevlileridir.¹⁹⁷ Berîd teşkilatında posta taşıyan mürettipler, mektup ve emanet götürüp getiren manasında sâî olarak isimlendirilmiştir.¹⁹⁸

1.2.6. Casus

Ces kökünden “gözetleyen, araştıran” manasında isim olan casus kelimesi, “düşmanın sırlarını araştırıp bilgi sızdıran, düşman içinde çeşitli yıkıcı faaliyetlerde bulunan kişi” anlamına gelmektedir.¹⁹⁹ Kur'an'ı Kerim'de Hucurât suresinde aynı kökten türeyerek “tecessüs”²⁰⁰ olarak geçen kelime “gözetlemek, bir haberi iyice araştırmak, detaylarıyla öğrenmek” manalarına gelmektedir. Arapça'da casusa “göz” anlamına gelen “ayn” adı da verilmiştir.²⁰¹

Casusluk tarihin eski dönemlerinden günümüze kadar aktif olan en önemli faaliyetlerden birisidir. İstihbarata dair çalışmalar, istikbali için uğraşan her devlete bir zorunluluk oluşturmuştur. Birçok problem, devletlerin kurdukları gizli servisler aracılığı ile çözülmüştür. Günümüzde bilgi çağı açısından baktığımızda iç ve dış dünyada etkili olabilmek istihbarat faaliyetlerinin başarı oranına kilitlenmiştir. Özellikle vatan savunması ve savaşlarda askeri gücünün öneminin yanında istihbarat gücü etkili olmaktadır.

İslâm tarihine bakıldığında hemen hemen her dönemde istihbarat faaliyetlerine önem verildiği görülmekte ve bu bağlamda çalışmalar yapılmaktadır. Haberleşmeye verilen ehemmiyetin temel dayanağını ayet ve hadislerde bulmak mümkündür. Örneğin Kur'an-ı Kerim'de; “Ey iman edenler! Tedbirinizi alıp ihtiyatlı davranın; bölük bölük veya hep birden savaşın.”²⁰² Ayetinin tedbir kapsamında

¹⁹⁷ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 92.

¹⁹⁸ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 69; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 406; Polatoğlu, “Posta Teşkilatı (Berîd) İslâm Düşünce Atlası”.

¹⁹⁹ Kallek, “Casus”, 7/163-166.

²⁰⁰ Hucurât, 49/12.

²⁰¹ Mustafa Çağırıcı, “Tecessüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/246-247; Yaşar Yiğit, “İslam Ceza Hukukunda Casusluk Suçu Ve Cezası”, *Diyanet İlmî Dergi* 35/3 (1999), 39-50.

²⁰² Nisâ, 4/71.

istihbarat (casusluk) faaliyetlerinde bulunmayı da içerdiği belirtilmektedir. İstihbarat, düşmana karşı üstünlük sağlamak adına kaçınılmaz bir yöntem olmuştur. İslâm ülkesine emân almadan giren harbîye²⁰³ casus veya esir hükmü uygulanmıştır. Ancak bu kimsenin, elçi veya tüccar olduğunu iddia etmesi üzerine yanında resmî bir belge, mektup, ticaret malı gibi öne sürdüğü iddialara deliller göstermesi halinde can ve mal güvenliği korunmuştur.²⁰⁴

Emevîler döneminde düzenli yapıya kavuşturulan berîd teşkilatında Dîvânü'l-berîd'e mensup memurlar aynı zamanda istihbarat faaliyetlerini de yürütmüşlerdir. Bunlar bilgi toplayarak raporları merkeze ulaştırırken yine aynı dönemde oluşturulan Dîvânü'r-resâil mensupları da elde edilen gizli belgeleri değerlendirmek ve istihbaratla ilgili yazışmaları yürütmekle vazifelendirilmiştir. Toplumun her kesiminden casusların görevlendirildiği bu dönemde sınırlarda giriş çıkışlar kontrol altına alınmıştır. Berîd görevlisinin sorumluluğu bulunduğu divana ait olup dostuna da düşmanına da haber götürebilirken casuslar hakkında biraz daha temkinli davranılması tavsiye edilmiştir. Nitekim casus, yalnızca düşmana karşı gönderilip ne haber getiriyorsa ona güvenilmek zorundadır.²⁰⁵ Abbâsîler'de hükümdarın hususî casusluk şebekesi hizmetini üstlenmiş olan berîd teşkilatının bütün vilâyetlerde ve mühim merkezlerde ayrı ayrı memurları bulunmaktadır.²⁰⁶ Dîvânü'l-berîd'den ayrı olarak savaş sırasında faaliyet gösterecek özel haber alma teşkilatı el-bürûdü'l-harbiyye adında ayrı bir teşkilat kurulmuştur. Teşkilat; iç istihbarat, dış istihbarat ve ülke içerisinde görevlendirilmiş casuslar olmak üzere üç kısma ayrılmıştır.²⁰⁷ Casuslar, hem bu divan içerisinde hem de berîd teşkilatı bünyesinde gerekli durumlarda görevlendirilmiştir. Büveyhîler zamanında ilk defa Muizzüddeve (334-356/945-967) tarafından “sâî ve gammâz” adı verilen casuslar görevlendirilmiş, ilerleyen dönemlerde bu tür casusluk faaliyetleri Dîvânü'l-inşâ bünyesinde sürdürülmüştür. İsimleri kayıtlara dahi alınmayan, maaşlarını gizli ödenekten alan

---

²⁰³ Harbîye; İslam hukukunda, İslam ülkesiyle arasında ne zimmet akdi ne de eman akdi bulunmayan yabancı ülke vatandaşlarına kullanılan terimdir.

²⁰⁴ Yiğit, “İslam Ceza Hukukunda Casusluk Suçu Ve Cezası”, 47.

²⁰⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 1/159.

²⁰⁶ Yıldırım, “Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme”, 251.

²⁰⁷ Kılıç, *İslâm Kurumları Tarihi*, 200.

“kāsıd” adıyla zikredilen gizli servis elemanlarının bulunduğu bilinmektedir.²⁰⁸ Bu görevliler dışında tüccar, seyyah, derviş ve dilenci kılığında casusluk faaliyeti yürüten kişilerin de kullandıkları dönemler olmuştur.²⁰⁹ Casuslarda; nasihatine ve dürüstlüğüne güvenilen, insanlar arasında doğrulukla itham edilmiş, şüpheli, takvâli karşısındakinin iyi halinden faydalanmaması ve gideceği yerlerin bilgisine sahip tecrübeli olması gibi şartlar aranırken birbirini tanımayan kişilerden seçilmeye gayret edilmiştir. İmkân dâhilinde ulaşmak istediği bilgi için kurnazlık ve becerikliliğiyle aldatma yollarına başvurabilmiştir. Zaruret ve devletin bekası için bu durumlar kötü olarak yorumlanmamıştır.²¹⁰

Me'mûn döneminde İbrahim b. Mehdî'nin halktan bey'at alması devlet içerisindeki birlik ve beraberliği iyice bozmuştu. İbrahim'in ortaya çıkmasının sebebi Irak'ta Arap asıllı olmayan Hasan b. Sehl'in idaresine bırakılmış olmasıdır. Sonuç olarak Arap asabiyeti harekete geçmiştir. Bu durum vezir Fadl b. Sehl tarafından gizlenmiş, Irak'taki olaylarla ilgili farklı bilgiler verilmiştir. İşin aslını bilenler Me'mûn'a ulaşamıyorlar, ulaşırsalar da bildiklerini söyleyemiyorlardı. Çünkü Fadl, Me'mûn'un etrafında tam kontrolü tesis etmiş, adamlarını kilit noktalara yerleştirmiştir. Me'mûn'a söylenen laflar özel hafiyelerce Fadl'a iletilir o da sahip olduğu yetkiye dayanarak o kişileri cezalandırırdı.²¹¹ Bu durumda Horasan'da bulunan Me'mûn tek yönlü bir bilgi akışına maruz kalmıştır. Bu karışıklıklar devam ederken veliaht tayin edilen İmam Ali er-Rızâ, Me'mûn'a başvurarak olayların iç yüzü hakkında açıklamalarda bulundu. Ali er-Rızâ, Emin'in ölümünden bu yana kronolojik olarak Irak'ta meydana gelen olayları Me'mûn'a aktarmış ve verdiği bilgilerin doğruluğu ortaya çıkmıştır.²¹² Ali er-Rızâ'nın son anda Me'mûn'u uyarması Abbâsî devletine önemli bir hizmet ettiği kaynaklarda belirtilmektedir. Abbasi devleti için önemli rol oynayan İmam Ali er-Rızâ 29 Safer 203/6 Eylül 818'de aniden vefat etmiş, Hârûnürreşîd'in yanına defnedilmiştir.²¹³ Bu olaylardan

²⁰⁸ Kallek, “Casus”, 7/163-166.

²⁰⁹ Polatoğlu, “Posta Teşkilatı (Berîd) İslâm Düşünce Atlası”.

²¹⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 1/159-160.

²¹¹ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 211.

²¹² Algül, *İslam Tarihi*, 3/295-296.

²¹³ Taberî, *Târih*, 8/651-666; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 10/249 Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, 2/402; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 2/499-501; İmamilere göre on iki imamın sekizincisi olan er-Rıza lakaplı Ali b. Musa el-Kazım b. Ca'fer es-Sâdık'tır. Me'mûn onu çok sevip güvendiği için

sonra Me'mûn eyaletlere yeni valiler tayin etmiştir. Tâhir b. Hüseyin'i de emniyet genel müdürlüğünün başına getirmiştir.²¹⁴

Mehdî, Hârûnürreşîd, Me'mûn ve Mu'tasım zamanında Bizans'a casus gönderildiği bilinmektedir. Kaynaklarda aktarıldığına göre Halife Nâsır Lidînillâh (575-622/1180-1225) ülke içinde ve dışındaki olaylardan o kadar mükemmel derecede haberdar oluyordu ki halk adeta bu halifenin cin taifesiyle haberleştiği düşüncesine girmiştir.²¹⁵

Halifeler maddi bakımdan zaafa uğradıkları ve vilayetler zeamet tarzında valilere terkedildiği zamanlarda gizli ajanların görev şeklide doğal olarak değişmiştir. Bu kişiler buldukları yerlerde halifenin bir çeşit resmî elçileri konumundaydı. Halifenin menşur vererek müstakil devlet olmasına müsaade ettiği sultanlardan Bağdat üzerinde etkili olmak isteyenlerden haber toplamak için Vasıt ve Basra gibi şehirlere Şihne adı verilen memurluklar kurulmuştur.²¹⁶

Halife Mansûr ajanı olarak vazifelendirdiği berîd teşkilatı görevlileri vasıtasıyla valilerin yaptığı işler, kadıların verdiği kararlar, hazine gelirleri ve benzer diğer işleyişlerden kısa sürede haberdar olmuştur.²¹⁷

1.2.7. Vekil

Vekiller, çarşılar başta olmak üzere şahit oldukları kayda değer önemli olayları, olay mahallindeyken sığağı sığağına rapor haline getirerek bir üst görevliyle halifeye ulaştırılmasını sağlardı.²¹⁸

Halife Râdî Billah'ın (322-329/934-940) "Emirü'l-ümera"sı olan Emir Beckem et-Türkî (330/941), başhekim olan Sâbit b. Sinân'ın tavsiyeleri üzerine Bağdat'ta bir hastane inşa ettirmeye başlamıştır ancak yarıda kalan bu yapı Adudüddeve tarafından 368/978 yılında tekrar ele alınmış ve 371/981 yılında

---

halifeliğini ona emanet etmiş, kızını onunla evlendirmiş, dinar ve dirheme adını koydurmuş, siyah olan Abbâsî üniformasını ehl-i beyti temsil eden yeşile çevirmiştir. bkz. Taberî, *Târîh*, 10/251.

²¹⁴ Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/297.

²¹⁵ Algül, *İslam Tarihi*, 3/409.

²¹⁶ Algül, *İslam Tarihi*, 3/409; Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 76.

²¹⁷ Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/89-90.

²¹⁸ Polatoğlu, "Posta Teşkilatı (Berîd) İslâm Düşünce Atlası".

hekimler, hastabakıcılar (mualicûn), hademeler (huzzân), kapıcılar (bevâbûn), idareciler (vükelâ), murâkıplar (nâtûrûn) tayin edilerek hizmete açılmıştır.²¹⁹

Haber taşımakla görevlendirilen vekiller de bir nevi posta merkezi olarak çalışmaları sayesinde; Çin, Hindistan, Seylan, Yemen, Hazar Diyarı, Kuzey Sumatra ve Nikobar adaları gibi birçok farklı coğrafyada hem ticaretin devamlılığı sağlanıyor hem de bilgi alışverişi yapıyordu. Bu yapı sayesinde özellikle aracılık ve emanetçilik uygulaması şekilleniyordu. Aslında emanetçi olarak çalışan bu vekiller, memleketinden ayrılıp seyahate çıkacak olan kimselerin mallarını himaye eder, kendisine belli aralıklarla gönderilen paraların hesabını tutar ve yine geride kalan aileleri ile o kişi arasındaki iletişimi sağlarlardı. Zaman zaman güven, risk ve iletişim zorluğu, hava ve hastalık gibi sebeplerle içinden çıkılmaz hale dönen problemleri durumlarda, vekillere büyük bir iş düşmekteydi. Belli merkezlerde yoğunlaşan mûkim vekiller veya Arapça “vekîlü’t-tüccâr” olarak bilinen habercilerin katkısıyla bütün işler kolaylıkla yürütülür ve çözüme kavuşturulurdu. Hemen hemen bütün önemli Akdeniz ve Hint Okyanusu limanlarında bu vekiller ile karşılaşmak mümkündür.²²⁰ Bağdat’ı Basra körfezine bağlaması sayesinde Hint okyanusunda sefer yapma fırsatına kavuşan Müslümanlar dünya ticaretini ve haberleşmeyi canlandıran aktif rol oynamıştır.²²¹

1.2.8. Muhbir

Vekillerden bir alt seviyede çalışan muhbirler, basit düzeyde bilgileri toplamakla görevlendirilmiş habercilerdir. Berîd görevlisine eyaletteki tüm bilgi ve haberler konusunda yardımcı olmuşlardır ki onlar içinde bir gelir kaynağı sağlanmıştır.²²²

Devlet idaresinde neredeyse mutlak tasarruf yetkilerine sahip bulunan Bermekîler, ihtişamda halifeyi ve diğer Benû Abbâs’ı gölgede bırakmaları Hârûnürreşîd’in dikkatini çekmiş ve ciddi tedbirler düşünmeye başlamıştı. Bu

²¹⁹ Taner Yıldırım, “Abbâsiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25/2 (2015), 269-295.

²²⁰ Yıldırım, “Abbâsilerde Bilgi Toplama ve Haberleşme”, 262.

²²¹ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/154.

²²² Samerrâî, *el-Müessesâtü'l-idariyye fid-devleti'l-Abbâsiyye*, 274.

duruma yalancı muhbirler, habbeyi kubbe yapan jurnalciler, arabozucu ve laf taşıyıcılar sebebiyet vermiştir. Onlara göre Bermekîler devleti ele geçirmişti. Hz. Ali'nin torunlarından “Nefsüz’z-Zekiyye” olarak tanınan Yahyâ b. Abdullah’ın korunmasını muhalifler istismar etmiştir. Ehl-i Beyt’in seçkin temsilcisi onlara hürmeten davranılma şeklini Bermekîler, Şîî ve Alevîlerle işbirliği yapıyor şeklinde aktarmışlardır.²²³

Bu görevliler dışında berîd teşkilatında daha birçok ismi anılan çalışan kişiler vardır. Bunlardan bazıları berîd yollarının emniyetini sağlayan bekçiler, postayı bizzat taşıyanlar ve diğer yardımcı hizmetliler yer almaktadır.

1.3. Berîd teşkilatı görevlilerinin tayinleri ve azilleri

Emevîler’de olduğu gibi Abbâsî halifeleri de hayatta iken veliaht tayin ederlerdi. Ülkenin ileri gelenleri arasında idari alanda önemli görev üstlenen berîd görevlisi veliahtın huzuruna gelerek bey’at edip sadakatlarını arz ederlerdi. Halife öldüğünde bey’at resmi tekrar edilirdi. Bey’at resmi halifenin icmâ-ı ümmetle seçilmesine işaret sayıldığından Araplar tarafından büyük önem taşırdı. Usulüyle bey’at almış olan hükümdar; vali, kumandan ve camiler için imam tayini konusunda yetkili olmuştur. Bunun içindir ki tarihin akışında Abbâsî halifeleri maddi nüfuz ve önemlerini yitirdikten sonra bile manevi önemlerini sürdürmüştür. Gazneli Mahmud, Tuğrul Bey, Alparslan, Melikşah gibi güçlü Türk-İslâm hükümdarları saltanatlarının tasdiki için halifelere müracaat etmiştir.²²⁴

Teşkilat görevlisinin orduya mensubiyetine bakılmazken, görevli merkezî idarenin güvenini kazanmış kimselerden seçilirdi. Bu uygulamanın muhabere sistemi sorumluluğunun komutanlardan ziyâde devlet idarecilerine verildiği Bizans-Sâsâni yönetiminin bir yansıması olarak düşünülebilir. Diğer bazı devletlerde bunun aksine berîd teşkilatının kontrolünü, sultan ve devlet adamları arasındaki ana iletişim

²²³ Hudarî Bek, *Muhâdarâtü tarihi’l-ümemi’l-İslâmiyye: ed-Devletü’l-Abbâsiyye*, 111-119; Algül, *İslam Tarihi*, 3/276-277.

²²⁴ Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/407.

kanalını temsil eden, büyük emirlerden seçilen, askeri bir mevki olan devâdâra²²⁵ emanet etmişlerdir.²²⁶

Siyaset mekanizmasında Emevîler devrindeki idare bir çeşit otokrasiydi. Abbâsîler'in ilk beş halife zamanında da idare bir nevi otokrasi şeklinde devam etmiştir. Otokraside halife, yönetime katılan bütün güçlerin üzerinde yer almaktadır. Hükümetin idaresiyle ilgili bütün işler onda biterdi. Vezir, halifenin yardımcısı konumundaydı. Halife adına memurları tayin eder, azleder, devletin gelirlerini ve giderlerini ayarlar, mülki-askeri işlere bakar ayrıca halifeye müsteşarlık hizmetinde de bulunmaktaydı.²²⁷

En güçlü halifelerden olan Halife Me'mûn zamanında kendisine bey'at eden çeşitli eyaletlerden seçilmiş üyelerden oluşturulan düzenli hükümet şûrası seçilerek meşrutî sisteme geçilmiştir. Bu durumda milletvekilleri tam fikir hürriyetine sahip olarak mecliste görüş ve önerilerini açıkça ifade edebilirlerdi. İlerleyen yüzyıllarda hilâfetin maddi gücü azalınca bu şûra, İslâm Hukuk adamlarından oluşan bir şer'î grup hükmünde kalmıştır. Dönem içerisinde ara ara siyasi ve idari gücü etkili olan benzeri şûralar oluşarak hükümet temsil edilmiştir.

Halife Emîn dışında Abbâsîler'in ilk sekiz halifesi, idarede baskın güçte olduklarından valilerini sürekli gözetim altında tutmuştur. Benimsedikleri siyaset düsturu gereğince hiçbir valisini uzun dönem aynı vilâyette görevlendirmemiştir. Her vilâyet merkezinde olayları derhal haber alarak devlet erkânına arz etmekle görevli özel memurlar hazır bulundurulmuştur.²²⁸

Berîd teşkilatı çoğunlukla halife yanında günümüzdeki milli haber ajanslarının görevini üstlenirdi. Ülkenin her yanında idare işleyişini ve halkın durumunu teftiş ve tahkik eden sivil görevliler bulundurulurdu.

---

²²⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 631; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 1/149; Devâdâr: Bazı İslam devletlerinde başlangıçta hükümdarın divit takımında sorumlu olan daha sonraki dönemlerde ise çok çeşitli ve önemli vazifeler üstlenen saray görevlisine verilen isimdir, devâdâr olarak kullanımı da mevcuttur.

²²⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 1/151.

²²⁷ Algül, *İslam Tarihi*, 3/408.

²²⁸ Algül, *İslam Tarihi*, 3/409.

1.4. Berîd teşkilatının idare ve medeniyet alanındaki yeri ve önemi

İdare ve medeniyet açısından berîdin önemine bakmamız gerekirse Abbâsî halifeleri Emîn (194-198/809-813) ve Me'mûn arasında yaşanan mücadelelerden örnek vermemiz yerinde olacaktır. Emîn ağabeyi Me'mûn'u "Bir ormanda iki aslan bulunmaz, bir semada iki güneş doğmaz" gibi cümleler söyleyerek kendisine rakip görmeye başlamıştır. Emîn'in amacı Me'mûn'u ortadan kaldırmaktı, bunu temin maksadıyla 194/809 yılı sonlarında minberlerde Me'mûn ve Kâsım'dan sonra kendi oğlu Musa'ya dua edilmesi için her yere fermanlar yolladı. Buna karşılık Me'mûn'un cevabı, paralardan Emîn'in adını sildirmek ve aradaki postayı (haberleşmeyi) kesmek oldu. Böylece Emîn'in gönderdiği elemanlar Horasan'a rahatça girip çıkamaz olacaktır. Nitekim bu tartışmalarda Fadl b. Sehl ve Fadl b. Rebi'nin oldukça etkili olduğu bilinmektedir.²²⁹ Berîdin idare alanında son derece önemli olması ilk fırsatta akla gelmekte ve haberleşme bir çözüm odağı oluşturmaktadır.

Abbâsîler, ihtilâlin oluşum sürecinde Kur'an ve Sünnet'e bağlı bir din politikası izlediklerini her aşamada dile getirmişlerdir. Bu temellerin dışına çıkanları reddetmişler ki en açık örneğine Hıdaş olayında rastlamaktayız. Hıdaş, Abbâsî davetine katılmış ve üst düzey görev üstlenenlerden birisidir. İhtilâlin lideri Muhammed b. Ali, Kur'an ve Sünnet'e aykırı hareketlerinden dolayı Hıdaş'ı dışlamış ve iki yıl kadar Horasan'daki teşkilatın yöneticileri ile onu içlerinde barındırdıkları için tüm yazışmalar ve elçi göndermeler durdurulmuştur.²³⁰

Irak'ta Me'mûn'a karşı Nasr b. Şebes giderek kuvvetlenmiş ve kendisine isyan etmiştir. Nasr'ın ele geçirilmesi 209/824 yıllarında olmuştur. Me'mûn ünlü subaylarından Abdullah b. Tâhir'i yanında haberci olarak Muhammed b. Ca'fer'le, Nasr'a göndererek derhal huzuruna gelmesini söylemiştir.²³¹ Halife Me'mûn elçileri sayesinde Türklerle meskûn bölgelerdeki önemli şahsiyetleri kendi hizmetine çağırabilmiş, bunlar Bağdat'a geldiklerinde kıymetli hediyeler vermiştir.²³² "Sâmerrâ Devri" (222-279/836-892) diğer bir ifadeyle Türklerin iktidar devresi, özellikle

²²⁹ Algül, *İslam Tarihi*, 3/281.

²³⁰ Kılıç, *İslâm Kurumları Tarihi*, 472.

²³¹ Algül, *İslam Tarihi*, 3/288-289.

²³² Wilhelm Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Kervan Yayınları, 1990), 228-289.

Mu'tasım döneminden itibaren gittikçe artan bir nüfuza sahip olmaları, Bâbek isyanında göstermiş oldukları başarılar idari devlet kadrolarında etkili olduklarının açıklayıcılarıdır.²³³ Mu'tasım, Afşin'i 221/835'te Azerbaycan-Ermeniyeye-Cibal bölgesine görevlendirerek Bâbek'e karşı göndermiştir. Kendisinden önceki çalışanlar yolların güvenliğini sağladığı için Afşin, Berzend bölgesine kadar varmış ve yol üzerinde bulunan kalelere birlikler yerleştirerek ilerlemiştir. Etrafa casuslar göndererek berîd teşkilatını düzenlemiş ve Berzend ile Bağdat arasındaki haberleşmeyi dört güne indirmiştir. Yapılan mücadeleler sonucunda 224/838'de Sâmerâ'ya gelen Bâbek, Halife Mu'tasım tarafından öldürülmüştür.²³⁴

Türk komutan İnak et-Türkî, halifelerin en güvenilir adamlarındandır. Mu'tasım ve Vâsık (227-232/842-847) cezalandırılması gereken kişileri ona havale eder, onun yanında idam edilir veya onun nezaretinde hapsedilirdi. Mütevekkil (233-247/847-861) hilâfete geçtiğinde İnak bu durumunu korumuş; ordu komutanlığı, berîd idaresi başkanlığı, bazı bölgelerin valiliği, halifenin hacibliği ve saray sorumluluğu gibi görevler onun uhdesinde bulunuyordu. Diğer bir ifadeyle halifeden sonra en kudretli şahıs İnak olmuştur.²³⁵ Ancak bu önemli konumunu uzun süre koruyamamıştır çünkü Halife Mütevekkil'in ilk hedefindeki kişidir.

Halife Mehdî (159-169/775-785) berîd teşkilatına önem vermiş ve emirlerinin düzenli bir şekilde taşra idarecilerine (valilere) ulaşması için gerekenleri yapmıştır. Görevi üstlenen kişiler için; "Allah onu muhafaza eylesin, yardımcısı olsun, huzur versin" şeklinde dualar etmiştir. 161/778 yılında veziri Yâkub b. Dâvûd'dan, bütün vilayetlere emin bildiği kimselerden birini göndererek haberleşme ağının (postanenin) kurulmasını emretmiştir.²³⁶ Halife Muktedir döneminde Hazar ve Bulgar ülkelerindeki Oğuzlar arasında yaşanan gelişmelerden haberdar olunuyordu ki bu kuzey ülkeleri İslamiyet çatısı altına alınmak istenmekteydi. Yapılan münasebetler sonucunda Volga Bulgarları Müslüman olurken hükümdarları İlteber Almış Bağdat'a bir elçilik heyeti göndermiştir. Muktedir, 309/921 yılında Sevsen er-Rassî başkanlığında elçilik heyetini Bulgarlara göndermiştir. Bu heyet arasında

²³³ Hudarî Bek, *Muhâdarâtü tarihi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, 195-199.

²³⁴ Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 108-109.

²³⁵ Taberî, *Târîh*, 9/166-167; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/43.

²³⁶ Taberî, *Târîh*, 8/162; Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/29.

bulunan İbn Fadlan, yolculuk esnasında hatıralarını yazdığı risalede, hilâfetin bu bölgedeki Türkleri İslamiyet'e kazandırmak için büyük çaba sarf ettiğini söylemektedir.²³⁷

İslam devletlerinde törenlerin görkemli ve ihtişamlı olmasına özen gösterilmiştir. Yabancı bir temsilci veya elçi varsa daha da hassasiyeti arttırmışlardır. Hârûnürreşîd döneminde Hindistan elçileri için yapılan törende iki saf halinde dizilen Türk askerlerinin demir giyerek sadece gözlerinin görüldüğünü ifade eden rivayetler güç-gövde gösterisinin önemini teyit etmektedir.²³⁸ Benzer bir uygulamaya Bizans elçisinin kabulünde de rastlanmaktadır.²³⁹ Ancak bu dönemde görülen bazı aksaklıklar berîd işlerinin ihmal edilip görevlilerin adaletli bir şekilde hesaba çekilmemesine sebep olmuştur. Nitekim postalara ve haritalara bakmakla görevlendirilen Mesrûr el-Hâdim ve ona vekâlet eden Sâbit el-Hâdim zamanlarında açılmamış dört bin haritaya rastlandığı söylenmektedir.²⁴⁰

Mehmet Aykaç, taşrada görev yapmasına rağmen doğrudan merkeze bağlı bulunup taşradaki yöneticinin sorumluluğunda olmaması sebebiyle “berîd” teşkilatını taşradaki görevliler arasında zikretmediğini de önemle işaret ettiklerini belirtmektedir. Buradan idare ve medeniyet alanında da berîd teşkilatının ne kadar önemli yerlerde olduğu görülmektedir.²⁴¹

1.5. Berîd taşımacılığında kullanılan yöntemler

İletişimi sağlamak için bölgenin özelliklerine göre at, katır, deve ve gemi kullanılmaktadır. Ayrıca posta güvercinlerinin de yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.²⁴²

²³⁷ Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 121-122.

²³⁸ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l -Ferîd*, 2/73; Kurtuba şehriyle yapılan mektuplaşmalardan sonra ordular askerî güç göstermiştir. bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/200.

²³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/93.

²⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb* (Kahire, 1980), 380; ed-Dûrî, *Abbâsiler Tarihi Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*, 166.

²⁴¹ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/22.

²⁴² Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 55; Kılıç, *İslâm Kurumları Tarihi*, 214.

1.5.1. Berîd teşkilatında kullanılan binekler(deve, katır vb.)

İlk defa Abbâsîler döneminde, haberleşme ağlarının kurulup bu hizmetlerin muntazam işleyişi için katır ve deve kullanılmıştır.²⁴³ Berîd hizmetlerinde kullanılan bir diğer binek cinsi olan atın da özel bir yeri bulunmaktadır. Posta hayvanlarının diğer hayvanlardan farklı olması için kuyruklarının kesilir ve bu sebeple berîd kelimesinin anlam bakımından “kesik kuyruklu” (berîde-düm) manasına buradan geldiği rivayet edilmiş olması büyük ihtimalle bu rivayete bir işaret olabileceğini daha önce söylemiştik.

Posta katarı (kafilesi) birden elliye kadar değişen sayıda hayvandan oluşmaktaydı. Çoğu zaman posta atları halife veya valiler tarafından gerektiğinde acil durumlarda da çağrılan kişilerin çabucak gönderilmeleri amacıyla hazır tutulurdu. Bu hız ve çabukluk hem yolun hem de hayvanın çeşidine göre değişirdi. Posta hayvanlarının her birine Bağdat ölçülerine göre en fazla 40 ‘ritl’ yük yüklenmesine izin verilmiştir.²⁴⁴ Posta hayvanlarının boyunlarına çanlar ve küçük çanlı gerdanlıklar konulurdu ki bunlar sallandıkça sesleri uzaklara kadar ulaşabilmesi istenirdi. Sesle haberleşmeye özel olarak “posta patırtısı” ismi kullanılırdı.²⁴⁵

Halife Mu’tasım, Bağdat bölgesine kuyrukları kesilmiş atlar yerleştirir bu posta atları sayesinde Zutlar’a dair haberler Bağdat’a günün ilk saatlerinde gelmiş olurdu. Çoğu suçlu kişide bu sistemle yakalanmıştır.²⁴⁶ Halife Me’mûn zamanında ise sıcak bir günde Bilâd-ı Rûm üzerine seferdeyken Birzevn nehri kıyısında konakladığı sırada: “Nehir suyu ne kadar lezzetli bir su, şimdi bu suyun yanında hoş gelecek bir şey söyler misiniz?” diye sorar. Görüşleri dinledikten sonra “Bu su ancak yanında İzez hurması olursa çok iyi gelir” sözünü tamamlamadan berîd katırlarının üzerinde halifenin istediği meyve hemen gelmiştir.²⁴⁷ Bu örnekte görüldüğü üzere teşkilat haberleşme dışında nakliye görevini de yerine getirmiştir.

²⁴³ Taberî, *Târîh*, 8/162; Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/29.

²⁴⁴ Hinz, *İslâm’da Ölçü Sistemleri*, 39; Bu ölçüye göre 1 Ritl, yaklaşık olarak 406,25 gram şeklinde hesaplanmaktadır.

²⁴⁵ Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 70; Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/334.

²⁴⁶ Ebü’l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, ter. Zâkir Kadirî Ugan (İstanbul: Maarif Basımevi, 1955), 2/224-225.

²⁴⁷ Kalkaşendî, *Subhu’l-A’sâ*, 14/414.

1.5.2. Posta Güvercinleri

Haberleşme alanında posta güvercinleri de kullanılmaktaydı. Abbâsîler’de bu tür güvercinler özel olarak yetiştirilerek büyük önem atfedilmiştir. Önceki toplumlara bakıldığında güvercinle haberleşme bilinen ve kullanılan bir yöntem olurken Müslümanlar tarafından geliştirilerek daha iyi seviyelere getirilmiştir.

Posta güvercinlerinin gagaları ne uzun ne de kısa olmalıdır. Güvercinin burun delikleri nefesi çok iyi alabilecek kadar genişlikte seçilmelidir. Ayrıca sağlıklı bir posta güvercini iri ve uzun bir göğüs kemiğine sahiptir. Göğüs kafesinin büyük olması ciğerlerinin de büyük olmasını ve daha uzun süre uçabilmesini sağlamaktadır. Bütün kuşlarda olduğu gibi posta güvercinlerinde de kuyruk, bir geminin dümeni gibi vazife gören hem kuşun uçuşuna yön veren hem de havada dengesini sağlayan tüyler topluluğunu oluşturmaktadır. Posta güvercinlerinin kuyrukları çok uzun değil ve genellikle kuyrukta 12 adet tüy bulunduğu bilinmektedir.²⁴⁸ Muhtelif meselelerde posta güvercinlerinin beslenme bakım ve çoğaltılması için güvercin kuleleri de yapılmıştır.²⁴⁹ Emir ve istekler küçük bir kâğıda yazılıp yine küçük bir ambalaja sarılarak güvercinin ayağına bağlanmaktadır. Bu şekilde normal şartlarda bir ayda alınabilecek mesafeye bir günde ulaşılmıştır.²⁵⁰ Hayvanın gitmeye alışkın olduğu kuleye doğru haber salınır bu kulelerde görevli bekleyen posta memurları yorgun kuşun ayağındaki ambalajı çözüp başka bir kuşa bağlar bu şekilde haberleşme sağlanmaktadır.²⁵¹ Bu güvercinler sayesinde Rakka ile Musul gibi şehirlerden Abbasîlerin başkenti Bağdat'a veya Vasıt'a, Basra'ya, Kûfe'ye en küçük haber yirmi dört saat içinde ulaşmaktaydı. İstanbul-Basra, Mısır-Suriye ve Mağrib şehirleri arasındaki haberleşme ağının da en önemli aracı olan bu güvercinler için özel iniş yerleri şeklinde tanzim edilmiş burçlar yapılmıştı. Posta güvercinlerinin fiyatı oldukça yüksekti. Öyle ki soylu güvercinlerin fiyatı Bağdat'taki pazarda 500 dinara

²⁴⁸ Muhittin Fatih Demirhan, *Posta ve King Güvercin Irklarının Baş-Gaga Morfolojik Özellikleri ve Yemlemenin Davranış Parametrelerine Etkisi* (Uşak: Uşak Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 22.

²⁴⁹ Güvercinler ve kuleler hakkında bkz. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 14/434-439.

²⁵⁰ *el-İmâme ve's-Siyâse*, 542.

²⁵¹ Harekât, “Berîd”, 5/500; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 407.

ulaşıyordu. İstanbul'dan getirilen posta güvercinleri ise Basra'da 1000 dinara alıcı bulmaktaydı.²⁵²

Halife Emîn ve Me'mûn arasında altı yıl süren hilafet kavgasında her iki tarafta berîd teşkilatını kendi lehlerinde kullanmıştır.²⁵³ Yine Halife Mu'tasım döneminde Zut isyanını bastırmak için büyük faydası görülürken (222/837) yılında isyan çıkaran Bâbek el-Hurremî'yi yakalamak ve bu sebeple artan isyan faaliyetlerini bastırmak amacıyla yapılan haberleşmelerde posta güvercinlerinin (el-Hamâmü'z-zâcil) kullanıldığı görülmektedir. Güvercinle haberleşmede elimizde bulunan en eski malûmat 222/837 yılında yaşanan bu olaydır.²⁵⁴ Vezir Ebû Ali b. Mukle de Enbâr'daki Karmatî hareketlerinin günü gününe bildirilmesi için berîdle beraber buraya elli posta güvercini göndermiştir.²⁵⁵

Halife Nâsır-Lidîfillâh sosyal hayatı denetim altına almak için girişimlerde bulunduğu, güvercin yetiştirilmesini kontrol ederek haberleşmeyi kendine bağlı hale getirmiştir. 590/1194 yılında bütün yetişkin güvercinleri öldürtmüş, güvercinlerin organlarının ve tüyelerinin isimlendirildiği, her organı işaretlemek için kullanılan sembollerin yazılmış olduğu kitabı inceleyerek her güvercinin renkleri, özellikleri ve nasıl yetiştirileceğini açıklamıştır. Böylece halkın sadece kendi yetiştirdiği güvercinleri haberleşmede kullanmasını zorunlu tutmuştur. Bu güvercinler onun belirlediği rotada uçmuş ve her güvercin postası önce onun eline veya güvendiği birinin eline geçer hale gelmiştir. Halifenin huzuruna kabul edilebilmek için ondan bir güvercin almış olmak gerekmiştir. Halife güvercinlere öyle yüksek derecede bir ehemmiyet göstermiştir ki Bağdat'ta güvercinlere özel divan oluşturduğu bilinmektedir.²⁵⁶ Gönderilecek mektuplar gubârî hatla²⁵⁷ iki suret yazılır ve iki saat aralıkla iki ayrı güvercin vasıtasıyla gönderilirdi. Ebû'l-Hasan b. Mülâib el-Bağdâdî bu konuda Halife Nâsır-Lidîfillâh adına bir kitap yazmıştır.

---

²⁵² Harekât, "Berîd", 5/500.

²⁵³ Yıldırım, "Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", 256.

²⁵⁴ Apak, *İslâm Tarihi Ve Medeniyeti*, 30; Hitti, *History of The Arabs*, 323; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 406; Hz. Süleyman'ın Hüdhüd kuşunu haberci olarak gönderme hadisesi karşılaştırma için bkz. Neml, 27/10-30.

²⁵⁵ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 55.

²⁵⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 14/436.

²⁵⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 440.

Ayrıca Muhyiddin İbn Abdüzzâhir de aynı konuda Temâimü'l-hamâim adlı bir eser kaleme almıştır.²⁵⁸

1.5.3. Ulaklar, Sâiler, Yaya Postacılar

Posta görevlileri herhangi bir aracıya veya binek hayvanına binmeden de berîd görevini yürütebilirdi. Bunlara suât (hızlı biniciler)/ sâî (hızlı yürüyen) denilmektedir.²⁵⁹ Yol yürümeye vücudu alışkın olan sâiler genelde kısa mesafelerdeki bölgelere gönderilerek önemli veya gizli haberler için kullanılmıştır.

Bu postacılar çabuk yürümeye ve dayanıklılığa bünyeleri alışmış hazır adamlardı. Üç günlük yolu bir günde alabilirlerdi. Taşra halkının bu görevi üstlenmede şehirlilere göre daha yetenekli olduğu açıkça görülürdü. Abbâsîler döneminde hızlı adamları görevlendiren kişi Büveyh ailesinden Irak valisi Muizzüddeve olmuştur. Kardeşi, İsfahan emiri Rüknüddeve'ye gelişmeler konusunda hızlı bilgi aktarımı için Bağdat'ta sâilere özel bir idare de kurmuştur. Yine bu dönemde Fazl ve Merûş adında iki hızlı yürüyen postacı meşhur olmuştur. Her biri günde kırk fersah (yüz kırk mil) yol alarak çabukluk bakımından tüm habercileri geride bırakırken Bağdat bölgesinde çobanlık yapanlar aynı zamanda postacılıkta yapmışlardır.²⁶⁰ Muktedî-Biemrillâh (468-487/1075-1094) adına hutbe okutulmasını haber vermek maksadıyla, Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed eş-Şâhidî'nin 468/1075 yılında Hilâfet Divanı adına Gazne hükümdarı İbrahim b. Mesûd'a elçi olarak gittiği kaydedilmektedir.²⁶¹

Abbâsîler ile Doğu Roma İmparatorluğu ve Frank Krallığı arasında gönderilen elçiler sınır anlaşmazlıkları, barış görüşmeleri ve savaş esirlerinin mübadelesi gibi konularda yoğun bir görüş alışverişi trafiği yaşanmıştır. Hârûnürreşîd zamanında Çin ve Avrupa bölgesinden Bağdat'a elçiler gelmiş ve bunun sonucunda sadece diplomatik ilişkiler gelişmekle kalmamış farklı kültür ve inançlara mensup insanların birbirini tanımalarına da yardımcı olmuştur. Bu bağlamda Kudüs'teki

²⁵⁸ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 69; Harekât, "Berîd", 5/501.

²⁵⁹ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 30.

²⁶⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 1/162; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 409; Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/334.

²⁶¹ Şemsu'd-dîn Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullâh Sibt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, ter. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 203-204.

Hristiyan ziyaretçilere iyi davranmaları hususunda istek gönderen Frank Kralı Charlemagne (Şarلمان) ile Hârûnürreşîd arasındaki elçilik müessesesi meşhur olmuştur. Endülüs Emevî devleti ile Bizans arasındaki yakın ilişkileri, bu iki devletin ortak düşmanları olması karşılıklı hediyeleşmeler ve elçiler teâtî edilmiştir.²⁶²

1.5.4. Mektuplar

Berîd teşkilatında oldukça fazla kullanılan haberleşme yöntemlerinden biri de mektuplaşmadır. Halifelerin yazışma formül ve yöntemlerinde halifelerin adını ilk önce zikretmek diplomatik bir kural olarak kabul edilmektedir.

Tarihte Halife Mansûr'u, Abbâsî Devleti'nin kurulmasına çokça hizmette bulunan Ebû Müslim'in öldürülmesine sevk eden nedenlerden biride Ebû Müslim'in, Mansûr'a sunduğu arzda kendi adını daha önce yazmasındandır. O tarihlere ait yazışmalarda bu kurala aykırı bir durum görülürse nâsihlerin (yazmayı kopya edenlerin) hatası olarak kabul etmek gerekir. Bu kural Büveyhiler'in güç ve yönetimi ele geçirerek halifeleri mağlup ettikleri döneme kadar devam etmiştir. Sonraları halifeler pasif konuma geçip kendi köşelerinde kabuklarına çekilmiştir. Yazışmada halifenin adının yazılması gerekirse saygı ifadeleri olarak birtakım dinî sıfat ve lâkaplar kullanılmıştır. Halifenin anılması yerine “mevâkîf-ı mukaddese”, “makâmât-ı şer'ife”, “südde-i nebeviyye”, “dâr-ı azîze”, “mahall-i mümced” gibi makam kutsiyetini ifade eden klişe ve deyimlerden yararlanılmıştır. Resmi posta dışında bazen kervanlarla gönderilen mektuplar halife ile memur arasında önceden belirlenmiş bir tür şifre içerirdi.²⁶³

Halife Mansûr memurlarını sıkı takip edip tüm olumlu veya olumsuz durumlardan anında haberdar olmaktadır. Bir defasında Hadramut'a atadığı bir posta müdürü, valinin çok sık ava çıktığını kendisine haber verince Mansûr, valisine derhal şu mektubu yazmıştır: “Annen seni kaybetsin! Allah canını alsın! Nedir bu vaktini vahşi hayvanları avlamak uğruna tüketmen. Biz seni sadece Müslümanların işlerini

²⁶² Sarıçam, Erşahin, *İslâm Medeniyet Tarihi*, 131; Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 103; Kılıç, *İslâm Kurumları Tarihi*, 492; Hitti, *History of The Arabs*, 298-299.

²⁶³ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 55.

yürütmekle görevlendirdik; yoksa vahşi hayvanların işleriyle uğraşman için değil. Yürüttüğün görevi bırak ve kötülenmiş kimse olarak ailenin yanına dön!”²⁶⁴

1.5.5. Su Postaları (Deniz-Nehir)

Genelde karadan istifade edildiği görülen haberleşme sisteminde nehirlerden de iletişim sağlanmıştır. Sahil memleketlerinde veyahut akarsuların olduğu bölgelerde gemilerden ve sallardan istifade edilmiştir.²⁶⁵ Gönderilecek haber kâğıda yazıldıktan sonra bir kamışın ucuna asılarak bir tutam ot yığının üzerine dikilip ırmağa bırakılmaktadır. Ot suyun akış yönüne doğru yüzerek alıcının bulunduğu yere kadar gönderilmektedir. Kamıştaki haberi alacak kişi ırmağın kenarında bekleyerek gelen kamışı almaktadır.²⁶⁶ Diğer araçların işlerliğin zor olduğu dönemde kamışla haberleşmeye benzer bir başka yöntem çeşidi olarak ok kullanılmaktadır. Çoğunlukla kuşatma zamanlarında gönderilmesi gereken haber ve bilgiler ok üzerine ince ve özenli bir şekilde yazılarak atılır.

Hicri 141/759 yıllarında Hafs b. Nadr es-Sülemî güvenlik ekibinin başında bulunurken Ebû Cafer, Muhammed b. Ebî Uyeyne’yi deniz göreviyle vazifelendirmiştir. Denizde bir ada konumunda bulunan Kays şehrindeki Mîz adı verilen yerin bineklileri çatışmışlardır. Her ne kadar kendisi karşılık vermese de oğlunun hareketleri hayatının son bulmasına sebep olmuştur. Günümüzde bu bölge harap haldedir.²⁶⁷

256/870 yılı Ahmed b. Tolun’un valiliği döneminde Mısır ve Şam bölgesinin denizle bağlantılı yolları gözetme düşüncesiyle hem haberleşmenin hem iç ve dış ticarete güvenliğin sağlanması adına şehre birçok bina yaptırarak irtibatı sağlamıştır. Yolcu, ticari, haberleşme dışında savaş gemisi olarak kullanılan gemilerin sayısı 1000’e ulaşmıştır.²⁶⁸ Bazen ticari eşyaların deniz yoluyla Antakya’ya daha sonra üç günlük mesafede bulunan Câbiye’ye götürmüşlerdir. Fırat yoluyla Bağdat’a; Dicle

²⁶⁴ Taberî, *Târîh*, 68; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/89.

²⁶⁵ Yıldırım, “Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme”, 250.

²⁶⁶ Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/335.

²⁶⁷ Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, 357.

²⁶⁸ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 404; Fatih Sarıkaya, *Abbâsîlerde Denizcilik (750-1258)* (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 49.

yoluyla Übülle'ye, Oman, Sind, Hindistan ve Çin'e kadar gitmişlerdir.²⁶⁹ Übülle'den başlayıp Şattülarap deltasında bulunan yol bugünkü Şangay yakınlarında yer alan King-See'ye (Hanfu) kadar uzanmaktadır.²⁷⁰ 257-258/870-871 yıllarında Halife Mu'temid, Müvelled'i Zenciler ve Alevîler'in üzerine göndermiş, ancak gemilerle yapılan baskında irtibatın kesilmesi Müvelled'in mağlup olmasına sebep olmuştur.²⁷¹

Bunun yanı sıra yüksek burçlarda ateş yakmak suretiyle de acil haberleşmeler yoluna gidilmiştir.²⁷² Ateşle haberleşmeler daha çok sahil bölgelerde tercih edilmiştir. Ateş yakılan ocaklar bir tepe ya da dağ gibi yüksek noktalarda bulunup özellikle ani bir düşman tehdidine karşı hemen ateş yakılarak mesaj ulaştırılmaya çalışılırdı. Özellikle doğudan gelen istilâ hareketlerine karşı Müslümanlar tarafından kullanılan bu haber şekli sayesinde düşmanın takip ettiği yol ile ağırlık noktaları merkeze bildiriliyordu. Genellikle buralardan sorumlu kişiler belirli yerlerde gizlenir ve yöre halkından yardım görürlerdi.²⁷³ Kettânî, İfrîkiyye valisi İbrahim b. Ahmed'in (261/875) aralarında altı aylık yürüme mesafesi bulunan Sebte'den İskenderiye'ye ateş yakma yoluyla bir gün ve bir gecede haber ulaştırdığını inanılması oldukça güç bir olay şeklinde "mühim bir not" başlığı attığı bölümde Makrîzi'den nakletmektedir.²⁷⁴

1.5.6. Kübhânlar (Özel Memurlar)

Berîd memurları sınıfında çalışan, haberleri zamanında öğrenme ve detaylı araştırma yapmak amacıyla özel görevlendirilen kişilere "kübhânlar" adı verilmektedir. Aynı zamanda haberleşmede "şuûzi" olarak seslenen ve hızlı yürümleriyle meşhur olmuş memurlar da kullanılmaktadır.²⁷⁵ Bu memurlar, valiler

²⁶⁹ Lewis, *Tarihte Araplar*, 109.

²⁷⁰ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/155.

²⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/246-247.

²⁷² Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/30; Kılıç, *İslâm Kurumları Tarihi*, 214.

²⁷³ Harekât, "Berîd", 5/498-500; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 564.

²⁷⁴ Kettânî, *et-Teratibü'l-idariyye*, 1/268-269; Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/31; Sebte kentinden (İspanya'nın Kuzey Afrika'daki Fas'taki toprağı Ceuta'dan Mısır'ın Akdeniz kıyısında bulunan ikinci büyük şehri) İskenderiye'ye bir gecede ulaştırılabilen haber, bu iki kent arasında uluslararası yollar üzerinden bugünkü mesafe 4250 kilometreye yaklaşmakta ve bu mesafe karayolu ile takriben 60 saatlik bir yolculuğa karşılık gelmektedir.

²⁷⁵ Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/335.

tarafından gönderilen özel memur sıfatını taşımaktadır.²⁷⁶ Bu görevlendirmeler dışında posta yoluyla gelen torbaları halkın önünde açma görevini üstlenen özel memurlar bulunmaktadır. Bu posta torbaları deriden yapılır ve içerisine mektuplar koyulduktan sonra torbaların ağzı gönderenin mührüyle mühürlenerek alıcısına gönderilir alıcı ya kendi eliyle ya da görevlendirdiği memuruyla bu torbalardaki mührü açtırmaktadır. Gizli olan mektup veya raporların açılmaması için bir mum içerisine ya da değnek arasına koymak suretiyle gönderildiği de olmuştur.²⁷⁷

1.6. Sâhib-i berîd'in seçilmesinde aranan kriterler ve seçimde etkili olan unsurlar

Abbâsî yöneticileri; halkın hükümete sağlam bir şekilde bağlı bulunmasına son derece önem vermiş ve bunun için azami hassasiyeti göstererek Emevîler'de rastlanan asimilasyon ve benzeri toplu halde cezalandırmalara gitmeyerek ülke içinde huzuru sağlamaya çalışmıştır. Kuruluş yıllarındaki kanlı olaylar dışında halka sevgi saygıyla yaklaşım görevlendirmelerini de bu düşünce üzerine yapmışlardır.

İç huzur ve toplumsal mutluluğun sağlanması hususunda o kadar durmuşlar ki zorunlu olmadıkça dış seferlerden kaçınmışlardır. Mısır Afrika (güney-batı), Deylem-Kâmil (kuzey-doğu) bölgelerinde yerli halk isyan ettikleri için askerî müdahalelerde bulunmuş, kuzey taraflarda da antlaşmaları bozduklarından Bizans'la savaşlar yapılmıştır.²⁷⁸

1.6.1.Sâhib-i berîd'de bulunması gereken özellikler

1.6.1.1. Takvâ

Korumak, korunmak, sakınmak, saygı göstermek, dindar olmak, itaat etmek, korkmak anlamlarına gelen takvâ kelimesini Seyyid Şerif el-Cürcânî şu şekilde tarif açıklamaktadır; “Allah’a itaat ederek azabından da sakınmaktır. Yanlış

²⁷⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 14/410.

²⁷⁷ Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/335; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 1/410; Köprülü, “Berîd”, 2/544-545.

²⁷⁸ Algül, *İslam Tarihi*, 3/410.

davranışlardan²⁷⁹ uzak durarak nefsi korumaktır.” Kuran-ı Kerim’de takvâ ve türevlerine benzeyen kelimeler 285 yerde geçmektedir.

Takvâ sahibi olmayan insanlar günah işlemekten ve kötülük yapmaktan dolayı herhangi bir utanç ve vicdan azabı içerisinde olmayacaktır. Aksi halde olanlarsa hayrı şerden, hakkı batıldan ayırt ederek haram ve günahlardan kaçınır. Abbâsîler döneminde de berîd görevlisi seçilirken, özünde takvâyı taşıması diğer unsurları aslında taşıdığıının göstergesi olarak buna dikkat edilmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Halife Mansûr, devletinin intizamlı çalışabilmesi için doğru bilgiyi getirecek ehil bir posta habercisine ihtiyaç duyduğunu dile getirmiştir. Bilinir ki takvâ ile adalet, dürüstlük, sözde doğruluk, şükür, merhamet, iyilik gibi hasletler bulunacaktır. Hayatında bunlara dikkat eden kişi görevinde de ince noktalarda hakkı-adaleti gözeterik titiz davranarak görevini başarıyla yerine getirecektir.

Abbâsîler saltanat üzerindeki haklarını Hz. Peygamber’in varisleri olarak düşündüklerinden hilâfeti de ilahi bir vazifelendirme olarak kabul ederek halk arasında bunun duyurulup yayılması için âlimlere yakınlık göstermişlerdir. Halifeler, Müslümanların önderi oldukları hissiyatını vermek üzere “el-imâm” unvanını da kullanmıştır.²⁸⁰

1.6.1.2. Sadâkat

Berîd teşkilatı büyük ve önemli bir idare alanıdır. Teşkilatta çalışacak gerek reislikte olsun gerekse nazırlıkta bulunan kişi olsun birçok memura ihtiyaç duyması bilinen bir gerçektir. Görevlilerin teşkilata bağlılıkları ve sadakatlerini sağlamak son derece önemlidir. Güvenliğin sağlanması, sadakat ve adaletin devamında buna sahip berîd görevlisi haberleri ulaştırmıştır.²⁸¹ Her ne kadar seçimlerde kişisel özelliklere dikkat ediliyorsa da bu uğurda postanın işleyişini aksatmamak için kendilerine bol maaşlar vererek teşkilatın büyük oranda harcamalar yapmasına sebep olmuştur.

²⁷⁹ Süleyman Uludağ, “Takvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2010), 39/484-486.

²⁸⁰ Ramazan Ören, *Abbâsîler Dönemi’nde Siyâsî ve Dînî Semboller* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 22.

²⁸¹ Samerrâî, *el-Müessesâtü’l-idariyye fid-devleti’l-Abbasiyye*, 269.

Sâhibü'l-berîd'in görevini eksiksiz ve halifenin istediği şekilde yerine getirebilmesi için güvenilir ve tedbir sahibi bir idareci olması gerekirdi.²⁸² Hicretin 250/864 yıllarında künyesi "Ebü'l-Hüseyn" olan Yahyâ b. Ömer et-Tâlibî isyan etmiştir. Bir hayli maddi anlamda bir hayli sıkıntı çeken Ebü'l-Hüseyn borç olarak istediği parayı bulamayınca Kûfe'ye çekip gitmiştir. Ebü'l-Hüseyn, Kûfe'de bedeviler, Kûfe halkı ve etrafına topladığı insanlarla el-Fellûce denilen yere gelmiştir. Durumdan anında haberdar olan posta görevlileri olayı Bağdat sâhibü'ş-şurtası Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'e haber vermiştir.²⁸³

1.6.1.3. İstihbârî Zekâ

Klasik İslam medeniyetinde bilgi, satır ve sudûr gelenekleri şeklinde iki yolla nesillere aktarılmıştır. Satır bilginin yazılı, sudûr ise şifahî olarak aktarılmasıdır. Aktarımda, sadr/göğüs manasında bilginin kalpte muhafaza edilip korunması gerektiği düşünülmektedir. Bundan dolayı hafızanın güçlü olması övünç kaynağı olmuştur.²⁸⁴

Dîvânü'l-berîd'de bazı vesikalardan istidlâl olduğuna göre vilayetlere ait mühim haberleri toplayıp merkeze getirmek, halife aleyhindeki her türlü gizli teşebbüsleri yerinde daimî surette takip edip öğrenmek basit bir görev değildir. Bu vazifeler halifenin kesin itimadına binaen güvenini kazanmasının yanında da kıvrak zekâsıyla durumlara anında müdahale etme yeteneğine de sahip olmalıdır.

Halife Mu'temid ve Muktedir dönemlerine (256/870-295/908) denk gelen yaklaşık otuz yıl müddetle berîd divanının başında vezir İbn Zeyyât'ın oğlu Ebû Mervan bulunmuştur. Görüldüğü üzere oldukça uzun bir süreyi kapsayan dönemde divanı yönetmek kolay vazife olmasa gerek. Ebû Mervân da berîd çalışmalarını zekâsıyla iyi yönetmiştir. 301-312/914-925 yılları arasında halifeye gizli haber getirmek bir harem ağasına verilmiş, onun ölümü üzerine diğer bir hadım tayin edilmiştir.²⁸⁵

²⁸² Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 92.

²⁸³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/126-127.

²⁸⁴ Arifoğlu, "Abbasiler Döneminde Bilgi, Teknik ve Ürün Nakli (11. Yüzyıla Kadar)", 249-250.

²⁸⁵ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 120.

1.6.1.4. Güvenilirlik

Berîd memurlarının getirdikleri haberlerin doğruluğundan önce halife, görevlendirdiği kişilerin güvenilir kimselerden oluşmasına önem vermiştir.²⁸⁶ Modern yazarlardan Bernard Lewis bu konuda düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: “Eyaletlerde devletin otoritesi Emir yahut Vali, âmil yahut yüksek maliye memuru ile beraber yürütülmektedir. Her biri bir askeri kuvvet ve kumandana sahiptir. Görevliler eyaletlerde meydana gelen olayların raporlarını Bağdat’a göndermekle yükümlü sâhibü’l-berîdin umumî nezareti altında belirli bir noktaya kadar bağımsız hareket edebilmektedir.”²⁸⁷ Buradan anlaşıldığına göre berîd görevlisine son derece güvenerek farklı sorumluluklar da yüklenmiştir.

Halife Mehdî, mektuplarının valilerine düzenli bir şekilde iletildiğine dair emin olmak amacıyla 161/777 yılında veziri Ya’kûb b. Dâvûd’a, “tüm uzak bölgelere ümenâ” (emin kişiler) gönderilmesini emretmiştir. Bunun üzerine mektuplar emin olarak seçilen kişiler haricinde hiçbir şekilde halifeye gitmezdi.²⁸⁸ Ebû Yûsuf’un (113-182/731-798) Hârûnürreşîd’e yazdığı Kitabu’l-Harac adlı eserde: “Her memlekette namuslu ve güvenilir kimseleri seçip, bu vazifelere getirmek gerekir. Çünkü berîd memurları; valiler, kadılar ve diğer memurlar aleyhinde müfettiş demek olduklarından adil kimseler olmadıkları takdirde verecekleri haberleri doğru kabul etmenin ve mucibinde amel etmenin caiz olmayacağı açıktır.” ifadeleri posta tayininin bu derece önemli olduğunu göstermesi açısından dikkat çekmektedir.²⁸⁹

Esasen berîd divanının başında hükümdarın en emniyetli, güvenilir adamları bulunmaktadır. Hârûnürreşîd döneminde bu vazife Cafer el-Bermekî’ye verilirken, Mütevekkil döneminde ise bir ara aksamış olan teşkilatın tanzim ve idaresine meşhur Feth b. Hâkân memur edilmiştir.²⁹⁰

²⁸⁶ Kudâme b. Cafer, *ed-Devâvîn*, 91.

²⁸⁷ Lewis, *Tarihte Araplar*, 102; Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 66-67; Yazıcı, “Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar”, 381.

²⁸⁸ ed-Dûrî, *Abbâsiler Tarihi Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açısından*, 120; Taberî, *Târîh*, 10/329.

²⁸⁹ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 92.

²⁹⁰ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 120.

1.6.2. Sâhib-i berîd'in seçilmesinde etkili olan unsurlar

1.6.2.1. Asabiyet

Genelde kabilecilik, özelde ise Arap toplumu için asabiyet doğal, fitrî, kendiliğinden oluşan insan ve toplum bütünlüğünün bir gerçeği olmuştur. Asabiyet, kitle enerjisi oluşturan öfke, sevgi, merhamet gibi psikolojik davranışlar nasılsa o da insan hayatında müspet ve menfî yönleri bulunan manevî enerji gibidir. Toplumlarda dengenin sağlanmasında önemli rol oynayan asabiyet kavramına bu açıdan bakmak objektif yaklaşımdır. Millet (kabilecilik) şuuruna bir bütün halinde mücadele ettikleri zaman ulaşabilmişlerdir ki bu da Abbâsîler'in ilk asrına denk gelmektedir.

Abbâsîler içte kabilecilikten, dışta da Arapçılıktan vazgeçmiştir. Devlet hizmetlerinde Abbâsîler'de olduğu gibi Osmanlılarda da Musevî, Hintli, İranlı, İsevî, Mısırlı ve Türk unsurlara görev verilmiştir. Genel itibarla bakılacak olursa Emevîler'le Abbâsîler arasındaki idare bakımından en önemli fark bu olmuştur.²⁹¹ İbn Haldûn asabiyetten bahsederken tam ve yarı bağımsız devlet idareleri üzerinde durmuştur. Sınırlarını koruma, vergi toplama ve elçiler gönderme gibi hususlarda eksikliği olanın hükümdarlığını da eksik görmektedir. Abbâsî devletinin ilk dönemlerinde Arap olmayan hükümdarlarda kısmen bu görülmüştür. Ona göre tam bağımsız yani mülk ale'l-hakîka olabilmek için; genel emniyet, mali düzen (vergilerin toplanması), askeri bağımsızlık ve elçiler göndererek diplomasi aracılığıyla varlığını ve gücünü kabul ettirmesi şeklinde açıklamıştır.²⁹²

1.6.2.2. Akrabalık

Halife Müstaîn döneminde (248-251/862-866) Türk kumandanlardan olan Boğa el-Kebîr vefat etmiş ve yerine getirmekte olduğu görevleri oğlu Musa'ya devredilmişti. Bu görevler arasında Musa'ya Divânü'l-berîd'in sorumluluğu da verilmiştir.²⁹³

Kaynaklarda, Halife Mansûr'un yakın dostlarını devlet işlerinin kontrolünde görevlendirdiğini görmekteyiz. Bu memurlar sayesinde valilerin yaptığı işler,

²⁹¹ Algül, *İslam Tarihi*, 3/410.

²⁹² İbn Haldûn, *Mukaddime*, 538.

²⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/144.

kadınların verdiği kararlar, hazine gelirleri vb. diğer işleyişlerden kısa sürede haberdar olmuştur.²⁹⁴

1.6.2.3. Şehirlerin Konumu

Berîd teşkilatında çalışacak görevlinin işini eksiksiz, istenildiği süre ve ölçüde yerine getirebilmesi için güvenilir olması aynı zamanda da tedbiri elden bırakmaması gerekmektedir. Teşkilatın başına bu şartları sağlayan insanlar getirilmiştir.

Temelde aranan güvenilirliğin dışında seçilecek kişi berîdin çevresini, yollarını, mesafelerini, menzillerini vb. özellikleri bilmesi görevini hakkıyla yerine getirmede gereklidir. Şehirlerin konumu seçilecek görevlide belirleyici unsur olmuştur. Kim hangi bölgeye vakıf, hangi bölgenin halkını, yaşayış tarzını daha iyi biliyorsa o kişi tercih edilmiştir. Bu durum sadece merkezde görev yapan berîd çalışanları için değil taşradakiler adına da geçerlidir.²⁹⁵

1.6.2.4. İstişare, Talep Edilme ve Kadınların Rolü

Birbirine danışmanın, destek almanın adı olan istişare Abbâsîler döneminde de başvurulan önemli bir kapı olmuştur. Örneğin Ebû Cafer döneminde güvenlik Abdulcebbâr b. Abdurrahman el-Ezdî'ye, mektuplaşma Ebû Eyyûb el-Mûryânî'ye, özel olarak fetih mektupları görevlendirmesi de Abdülmelik b. Humeyd'e verilmiştir. O azledilince Basra'ya İmâre b. Hamza atandı. Halife Mehdî döneminde mektuplaşma görevi Ebû Ubeydullah b. Muâviye b. Ubeydullah'ta iken daha sonraları onu azledip görevi Ömer b. Buzey'e verdiği görülmektedir.²⁹⁶ Me'mûn, Ahmed b. Hâlid'i görevlendirmek istediğinde görüşlerine güvendiği Hasan b. Sehl'den tavsiye almıştır.²⁹⁷

Tarihte kadınların idari ve yönetim alanında oldukça etkili bir konuma sahip bulduklarına şahit olmaktayız. Nitekim her dönemde birçok örneğine rastlanmaktadır. Kadınların tesir ve nüfuzlarının diğer alanlara göre siyasi-idari

²⁹⁴ Algül, *İslam Tarihi*, 3/89.

²⁹⁵ Kılıç, *İslâm Kurumları Tarihi*, 123.

²⁹⁶ Halife b. Hayyât, *et-Târih*, 370-376.

²⁹⁷ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 217-218.

teşkilatta yeri ve etkisi daha çok görülmektedir. Bu dönemde vezir, vali, kâtip, hacib gibi görevler almamış ancak bu makamlarda çalışan erkeklere, hür kadınların ve cariyelerin etkileri görülmektedir. Abbâsîler döneminde de gerek devlet tarafından görevlilerin seçilmesinde gerek birebir yönetime aktif dâhil olmuşlardır.

Halife Mehdî zamanında eşi olan aynı zamanda iki halife Hâdî ve Hârûnürreşîd'in anneleri Hayzürân nüfuzlu ve dediğini yaptırabilen bir kadındır.²⁹⁸ Emir ve yasaklar verir, şefaathçi olur, kararları onaylar veya itiraz edebilirdi. Halifelîğe Hâdî (169-170/785-786) geldiğinde, Hayzürân yine kendi bildiği gibi işlerine devam ederken Hâdî'den de bu tarzını kabul etmesini istemiştir. Problemlerin çözümü için Hayzürân'ın kapısında insanlar kuyruk oluşturunca bu durum kıskançlığıyla bilinen Hâdî'nin hoşuna gitmemiş annesinin söz hakkını elinden almıştır. Bir olay sonrasında Hâdî'nin huzurundan ayrılan Hayzürân, bir daha halifenin huzurunda hiç konuşmamıştır. Hâdî daha sonra kumandanlarını ve yakınlarını da bu hususta uyararak annesiyle işlerini halletmekten vazgeçmelerini istemiştir.²⁹⁹ Hâdî'nin ölüm haberini Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'ye hemen haber veren kişi Hayzürân olmuştur.³⁰⁰

Dönemin bir diğer etkin olan kadını Hârûnürreşîd'in eşi Zübeyde ise ana baba tarafından Hâşîmi soyundan gelmenin avantajını güzellik ve yeteneğiyle birleştirerek kudretli bir halifenin döneminde devlet işlerinde etkin rol oynamayı başarmış ve halife tarafından en yetenekli görülmediği halde oğlu Muhammed Emîn'i veliaht seçirmiştir.³⁰¹ Halifenin pek çok kararında da görüşleri etkili olmuştur.

Bir diğer etkili isim Halide Mehdî'nin kızı Hârûnürreşîd ve Hâdî'nin kız kardeşi Abbâse'dir. Hârûnürreşîd ona ayrı bir önem verir, devlet işlerinin görüşüldüğü meclisinde onunla da istişarelerde bulunurdu. Zeki, kültürlü, tatlı dilli olan Abbâse, Hârûnürreşîd'in danışmanlığında vezir Ca'fer el-Bermekî'ye eş değer

²⁹⁸ Taberî, *Târîh*, 8/121; Kılıç, *İslâm Kurumları Tarihi*, 134.

²⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/88; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 186-187; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 2/340.

³⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/88; Hitti, *History of The Arabs*, 333.

³⁰¹ Hudarî Bek, *Muhâdarâtü tarihi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, 42; Hitti, *History of The Arabs*, 302.

bir konumdadır.³⁰² Daîfe, Denânir, Mahbûbe, Arîb gibi cariyelerde Abbâsîlerde etkili olurken kadınların erkeklerle eşit ve bazen de üstün konumda siyasi faaliyette buldukları söylenebilir.

Me'mûn'un kendi kurduğu istihbarat teşkilatında Bağdat bölgesinde 1700 kadar yaşlı kadın hafiyeye memura sahiptir. Hassaten "Romalıların Ülkesi" (Bizans toprakları, Arz-ı Rûm yani o devrin Anadolu Kıt'ası) tüccar, seyyah veya doktor kılık ve hüviyetine bürünmüş olarak çalışan kadın Abbâsî casuslarıyla doldurulmuştur.³⁰³

1.7. Sâhib-i berîd'e Verilen Alâmet ve İşaretler

Berîdin kendine has özel alametleri vardır. Avuç içi büyüklüğünde gümüş levha üzerine³⁰⁴ besmele (bazı zamanlar kelime-i tevhid) ve halifenin adı, bir diğer tarafında "Ey Muhammed doğrusu biz seni şahit, müjdeci olarak ve uyarıcı olarak gönderdik" ayeti yer almaktadır.³⁰⁵ Postacı kendisinin resmî berîd olduğunu gösterip güven veren bu gümüş levhayı (tablet) sarı ipek kurdele (fular) ile boynuna takmaktadır.³⁰⁶

Genel olarak sultan veya valiler, sâhib-i berîdle aralarında gizlice bir özel işaret, şifre veya parola edinmektedir.³⁰⁷ Örneğin bir mektup aldıklarında belirledikleri işaret yoksa –ki sâhib-i berîdin kendi el yazısıyla yazılmış kendi mührüyle mühürlenmiş halde olsa dahi- bu mektuplara güvenmemektedirler. Çünkü bu şekilde gelen mektupların baskı altında yazdırılarak gönderilme ihtimali bulunmaktadır. Uzun uzun açıklamalar yazmak yerine bir harf, bir işaretle maksadı anlatabilmek kabul edilen yöntemlerdendir.

Ebû Müslim Horasânî, Halife Mansûr tarafından Horasan'dan Bağdat'a çağrıldığında hayatından endişe ettiğinde böyle bir durum yaşanmıştır. Ebû Müslim,

³⁰² Taberî, *Târîh*, 7/294.

³⁰³ Hitti, *History of The Arabs*, 325; Kılıç, *İslâm Kurumları Tarihi*, 200.

³⁰⁴ Kettânî, *et-Teratib*, 1/268.

³⁰⁵ Fetih 48/8.

³⁰⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 1/149-151, 14/381; Kılıç, *İslâm Kurumları Tarihi*, 213-214; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 416; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 441; Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 77; Köprülü, "Berîd", 2/544-548.

³⁰⁷ Yıldırım, "Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", 253.

Mansûr'un daveti üzerine Horasan'dan ayrılıp emrindeki komutanın vekâletiyle Ebû Nasr Malik b. Heysem'e teslim ederek "sana mektubum gelinceye kadar burada bekle, eğer mektubum yarım mühürle sana gelirse o mektubun tarafımdan mühürlendiğini anlarsın, bütün mühürle gelirse de bana ait değildir" tavsiyesinde bulunmuştur. Ebû Müslim Medâin'e vardığında öldürülünce onun dilinde Mansûr, Ebû Nasr'a mektup yazmış yanında bıraktığı malı ve serveti alarak gelmesini içeren emirle birlikte mektubu tam mühürle mühürlemiştir. Ebû Nasr mührü tamam görünce bu mektubun Ebû Müslim'e ait olmadığını anlamıştır.³⁰⁸

Bağımsızlığını ilan eden Sultan Gazneli Mahmud, Bağdat'taki halifeye isminin hutbede geçirilmesini isteyen bir mektup yazmış ancak olumsuz dönüş almıştır. Halifeye karşı tehditkâr yaklaşımca ikinci bir mektup kaleme almış ve "Bağdat'ın tüm taşını toprağını fillerim üzerinde Gazne'ye taşımak istesem, bunu yaparım." diye yazmıştı. Halife, Sultan Mahmud'a içeriği kapalı bir mektupla cevap göndermiştir. Mektup; besmele, sonra 'uzun elif', açıklığın ortasında 'lâm' ve mektubun sonunda 'mim' harflerini daha sonrasında Allah'a hamd, Peygamber'e salavattan oluşmaktadır. Sultan bu cevaba bir anlam verememiş şaşkınlık içerisinde dönemin büyük âlimlerinden Ebû Bekir Kuhistânî'ye soruldu. Âlim işaretler üzerinde uzunca düşündükten sonra mektuptaki rumuzları çözüp halifenin amacını anlamıştır. Mektuptaki 'elif, lâm, mim' harfleri "Rabbin fil sahiplerine neler yaptığını görmedin mi?" ayetini kapsayan Fil Suresini anlatıyor dedi. Bunları duyan Sultan Mahmud'u bir korku ve ürperti kaplamış, yaptıklarından pişman olarak halifeyle arayı düzeltmiştir. Bir başka örnekte de Hicrî 5. Yüzyıl ortalarında Şîzer Kalesi emiri olan Sedîddü'l-Mülk Ali b. Mukallid'in başına gelen olaydır. Emir; cesur ve kahramanlığının yanı sıra akıl ve keskin zekâsıyla ünlüydü. Önceleri Halep'e gelip giderken Halep emiri Tâcü'l-Mülûk Muhammed b. Salih'le arasında bir nefret oluşmuştur. Tâcü'l-Mülûk, Ali b. Mukallid'i yanına getirtip öldürmek istediği için kâtibi Ebû Nasr Muhammed b. Hüseyin'e teveccüh dolu bir mektup yazdırmıştır. Mektupta "İnşallahu Teâlâ" sözünde "in" in hemzesine üstün, "nunun" üzerine de şedde koyarak Ali b. Mukallid'e göndermiştir. Emir in Halep davetinden

³⁰⁸ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 195-196; Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/215; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 404.

memnun olsa da mektup içerisindeki nükteyi anlamıştır. Cevaben “lütfunuzun minnettarı olan bu hizmetkârınız” anlamına gelen (enelhadim el-mukırr bilenam) cümlesini yazdı. Buradaki “ene-ben” zamirinde elifin altına bir hemze, nunun üzerine de şedde koyarak gönderdi. Mektup Tâcü’l-Mülûk’e vardığında bir şey anlamadı ancak kâtibi Ebû Nasr gelen cevaptan memnun bir şekilde “Ben zaten Ali’nin zekâsından emindim. Koyduğum işaretleri anlayarak ona göre hareket etti.” demiştir.³⁰⁹

“İn”in şeddelenmekten amacı “Halk seni öldürmek için tuzak kuruyor.” Anlamındaki:

“..قَالَ يَا مُوسَى إِنَّ الْأَمْلَاءَ يَأْتِمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ فَاخْرُجْ إِنِّي لَكَ مِنَ النَّاصِحِينَ”

(O sırada şehrin öbür ucundan bir adam koşarak geldi ve ayağının tozuyla: “Ey Mûsâ! Firavun’un ileri gelen adamları şu anda seni öldürmek için aralarında görüşüp duruyorlar. Hemen buradan çık, git! Şüphelen olmasın, ben senin iyiliğini isteyen biriyim!”) ayetine³¹⁰ işaret etmek, Ali’nin cevaben “ene”yi şeddelemesinde “Onlar buldukça oraya biz elbette girmeyeceğiz” anlamına gelen

“قَالُوا يَا مُوسَى إِنَّا لَنُذْخِلُهَا أَبَدًا مَا دَامُوا فِيهَا فَادْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ”

ayet-i kerimesine³¹¹ işaret etmektedir. (“Ey Mûsâ! Onlar orada buldukları sürece biz oraya asla girmeyeceğiz. Haydi, sen ve Rabbin birlikte gidip savaşın; biz işte burada oturuyoruz” dediler.)

Adudüddeve b. Buveyh tarafından Şam mütevellisi Ebû Mansûr’a yazılan bir mektupta haberleşme alanındaki yazışmalarda kullanılan işaret, alametlerin örneği görülmektedir. Ebû Mansûr, Adudüddeve’ye “Şam tamamen sakin Mısır emirinin hiçbir söz hakkı kalmadı, tüm şehri elime geçirdim. Para ve silahla beni desteklersen bulduğum düşmanla kendi ülkesindeyken bile savaşırım” sözlerini barındıran bir mektup yazmıştı. Buna karşılık Adudüddeve, birbirine benzeyen kelimeler, şekilleri ayrı ayrı ve noktasız okunması oldukça zor şifreli bir cevap göndermiştir. Bunun

³⁰⁹ Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/359-362.

³¹⁰ Kasas 28/20.

³¹¹ Mâide, 5/24.

sebebi olası bir düşman eline geçmesi halinde yazının çözülmesini, anlaşılmasını önlemektir. Böyle uğraşıldığı halde mektubun gönderildiği Ebû Mansûr haberin içeriğini hemen okumuştur.³¹²

1.8. Sâhib-i berîd'in Yol Güzergâhları, Menzilleri ve Ticarî İlişkiler

Posta teşkilatının hilafet merkezinden ülkenin diğer bölgelerine, buradan da komşu ülkelere yakın birçok posta yolları bulunmaktadır. Her yol kendi içinde belli duraklara ayrılır ve bu duraklarda mutlaka at ve hecin (tek hörgüçlü hızlı cins) develeri hazır durmaktadır. Görevliler süratle yol alabilmek için yorgun bineklerini burada hazır bekleyenlerle değiştirerek ilerlemektedir. Abbâsîler zamanında bu yolların sayısı 930'a ulaşmıştır.³¹³ Ana yollar üzerinde yaklaşık her 12 veya 24 kilometrede Sikke, Ribât ya da Merkezü'l-berîd adı verilen konaklama istasyonları kurulmuştur.³¹⁴ Haberleşme gerçekleştirilirken her istasyonda hayvan değiştirilmiştir. Fetihlerle daha çok genişleyen sınırlara rağmen her istasyonda bulunan bir başkan (reis) sayesinde yolcuların ve berîd memurlarının durumları göz önünde tutulurken istasyonların korunması da sağlanmıştır.³¹⁵ Sınır boylarında ve stratejik yerlerde ordu birlikleriyle binek hayvanlarının konakladığı, ileri harekâtlar için askerî amaçlı ribâtlar yapılmıştır. Başlangıçta cihad için hazır tutulan atların bağlandığı ve murâbitların konakladığı basit çadırlardan ibaret olan ribâtlar giderek müstahkem yapılara dönüşmüştür. Bu türden ribâtlar önce Bizans'a karşı Suriye ve Kuzey Afrika sahillerinde yapılmaya başlanmıştır. Mâverâünnehir bölgesinde ticaret yolları üzerindeki menziller ve Türkistan'daki koruma duvarlarıyla çevrili çiftlikler askerî amaçla kullanılarak bu sınırlara da ribâtlar inşa edilmiştir. Abbâsîler devrinde de Kuzey Afrika sahillerinde çok sayıda ribât yapılmıştır. 179/795 yılında Abbâsî valisi Herseme b. A'yen tarafından inşa ettirilen Münestîr Ribâtı bunların ilki sayılır. Denizden gelecek saldırılara karşı bir kale olarak inşa edilen yapı çeşitli onarımlar geçirerek günümüze ulaşmıştır. Bugüne kadar iyi durumda gelen Sûse Ribâtı Ağlebî

³¹² Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/361.

³¹³ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 67; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 407.

³¹⁴ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 153; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)* (Ankara: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 60.

³¹⁵ Kettânî, *et-Teratib*, 1/268; İki sikke arasındaki yol mesafesine berîd denilmiştir.

Emîri I. Ziyâdetullah tarafından 206/822 yılında yaptırılmıştır. Bu ribât, Sicilya fethine gönderilen orduların denize açılma limanı olarak kullanılmıştır. Abbâsî valilerinden Abdullah b. Tâhir, Horasan'da ribâtlar yaptırıp buralara vakıflar tahsis etti. Bölgeye mahallî hânedanların hâkim olduğu dönemde de ribât yapımına devam edilmiştir. 240/854-55 yılı öncesinde Beykend sınırları içinde 1000'den fazla ribât mevcutken³¹⁶ sadece Mâverâünnehir'de 10.000'den fazla ribâtın yer aldığına dair rivayetler ribâtların önemsenerek oldukça fazla inşa edildiğini göstermektedir.³¹⁷

Abbâsî berîd teşkilatının hızı konusunda istatistikî bilgiye sahip bulunmuyoruz. Fakat hacca giderken Mekke yakınında ölen Halife Mansûr'un vefat haberini oğlu Mehdî'ye getiren berîd görevlisinin Mekke ile Bağdat arası mesafeyi on bir günde almıştır. Aradaki mesafe düşünüldüğünde günde 20 millik sürat yapıldığı görülmektedir.³¹⁸

Abbâsîler'in ilk döneminde (132-232/750-847) başkent olan Bağdat'tan ülkedeki diğer şehirlere ulaşım sağlayan üç anayol hattı ve bu hat üzerine konuşlandırılmış menzilhaneler (istasyon, ribât, sikke, kubbe vs.) bulunmaktadır.³¹⁹ Halife Mehdî, 166/783 senelerinde Medine-Mekke ve Yemen'i birbirine bağlayan yollar üzerine berîd istasyonları kurdurmuş ve bu istasyonların sayısı bine yaklaşmıştır.³²⁰ Bağdat ve bazı liman şehirleri arasındaki bağlantıyı yeniden sağlamıştır.³²¹ Kûfe'den Mekke-Medine'ye giderken bazı menzil noktaları şu şekildedir; Kâdisiye, Muğîse, Karâu, Vâsıka, Akabe, Kâ'a, Zübâle, Şukûk, Bitân, Efcûr.³²²

³¹⁶ İsmail Yiğit, "Ribât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/76-79.

³¹⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 466-467; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 290.

³¹⁸ Hitti, *History of The Arabs*, 317; Yazıcı, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar", 386.

³¹⁹ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/31.

³²⁰ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/31; Başka bir rivayette menzilhanelerin sayısının 930'u bulunduğu aktarılmaktadır. bkz. Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/333; Bu sayının hiç de azımsanmayacak derecede önemli olması dönemin şartları göz önünde bulundurularak bu durumun kıyaslama ile açıklanması gerekirse 1286/1869 yılında Osmanlı Devleti içerisindeki menzilhanelerin tamamının sayısı 133 taneydi.

³²¹ Taberî, *Târîh*, 8/162; Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/29.

³²² Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 91.

Devletin ve halkın ileri gelenleri ile komutanlar Halife Mu'tasım'la beraber 223-224/837-838'de Sâmerrâ'ya taşınmışlar ancak Bağdat'ın yerini dolduramamıştır. Bağdat ve Sâmerrâ arasındaki evler ve şehirleşme hem karada hem de Dicle'nin iki tarafından denizde geliştirilerek irtibat sağlanmıştır.³²³ Halife Mütevekkil, 243/858 yılında hilafet merkezini Şam'a nakletmeyi ve burada ikameti kararlaştırarak kısa bir süre burada kalmıştır.³²⁴ Bu sebeple yeni binaların yapılmasını, yolların düzenlenmesini emrederek berîd yollarının da bu vesileyle eksiklerinin giderilmesini sağlamıştır. Veziri Ubeydullah b. Yahyâ ve baş müşaviri Feth b. Hâkân'ın da yanında olduğu kalabalık bir grupla Şam'a gitmek üzere Sâmerrâ'dan ayrılmıştır. Fırat nehri üzerinden yola çıkarak Enbâr'dan devam etmiştir.³²⁵ Önemli devlet müesseseleri Şam'a taşınmış ve buradan yönetilmeye başlanmıştır.

Yol boyunca merkezleri bulunan büyük bir divana dönüşen teşkilatın her iki fersah uzaklıkta bulunan merkezleri süvari ve ulaşım hayvanları ile donatılmıştır.³²⁶ Berîd yollarının bazı bataklık bölgelere teslim olduğu kaynaklarda geçmektedir. Rivayet edilen bilgilere göre; 'bu bataklıklar husule gelmeden önce Kesker'de el-Cenb adını taşıyan bir ırmak vardı. Meysân, Destümeysân ve Ehvâz'a giden posta yolu bu ırmağın kible tarafındaki kenarından geçerd. Adı geçen bataklıklar husule geldikten sonra posta (berîd) yolunun bir tarafında oluşan sık ağaçlıklar Ecmütü'l-Berîd (sık ağaçlığı); ırmağın diğer tarafındaki E'câm-i Eğmer Besâ adıyla anıldı. Bu ırmak bugünlerde kurak topraklar arasında kalmıştır. Abbâsîler Dönemi Dicle ve Fırat ırmaklarında gediklerin açılıp çoğalmasıyla bataklıklar genişlemiştir. Fırat'ın suları taşıdığı için bir takım sazlık ve sık ağaçlıklar husule geldi. Bir kısmının sonradan imara alındığı bilinmektedir.³²⁷

Abbâsî devrinde yollar haberleşme işlerinin dışında ticarî faaliyetler için de kullanılmıştır. Abbâsîler'in kontrol ettiği coğrafi bölgenin genişliği, sahip oldukları stratejik konum itibariyle ulusal, bölgesel veya transit ticaret hacminin büyüklüğü

³²³ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 37.

³²⁴ Taberî, *Târîh*, 9/210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/83; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 9/344; İki ay iki gün kadar bir süre olduğu söylenmektedir.

³²⁵ Taberî, *Târîh*, 9/210.

³²⁶ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 91.

³²⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 2/88-89.

hakkında fikir vermektedir. Abbâsîler, Doğu'ya doğru izledikleri politika neticesinde Horasan yolunun geçtiği, kervan yollarının kesiştiği, panayırların kurulduğu bölge olan Bağdat'ı başkent seçmiştir. Ticarî faaliyetler desteklenerek teşvik edilmiş hatta ticarî hayat, Abbâsîler'in iktisadî açıdan en belirgin rolü halini almıştır.³²⁸ Ticaret yollarına hakim olmak beraberinde bu yolların güvenliğini sağlamak ve işlerliğini arttırmak amacıyla halifeler kervansaraylar inşa ettirmiştir. Kara ticaretinin yanı sıra deniz ticareti de gelişmiş; Bağdat, Basra, Siraf, Kahire, İskenderiyye şehirleri önemli ticaret merkezleri haline gelmiştir.³²⁹ İskenderiyye ile Kahire arasındaki berîd o kadar düzenliydi ki tüccarların yazdığı mektuplar haftalık yerlerine ulaşırdı.³³⁰ Doğu ticaret mallarının Batıya aktarıldığı yollardan birisi de Trabzon'dur. İbn Havkal, Doğu ürünlerinin gümrük yeri olarak Trabzon limanını aktarmıştır. Abbâsîler döneminde burası Müslüman, Bizanslı ve Ermeni tüccarların sık sık ziyaret ettiği önemli bir şehirdir. Tüccarlar Trabzon'a ya Dicle kıyılarından ya da İran-Ermenistan bölgesinden ulaşmış olmalıdırlar.³³¹

Devletin kurduğu dîvânü'l-berîd halka da hizmet verirken düzenli yol ağlarının varlığı sayesinde hızlı işlemekteydi. Berîd çalışanları Bağdat ile Rakka, Musul, Bara, Kûfe arası 24 saatte gidip gelebiliyordu. Hızlı berîd gemileri Dicle üzerinde çalışırken 30 fersah (180 mil) mesafe alabilmektedir. Bu gemilere yolcular da binebilmiş ve paket, mektup ücretleri alıcıdan tahsil edilmiştir. Bağdat ile Fırat üstündeki Hint adası arasındaki berîd yılda 30.250 dinar (yaklaşık 1.625.000 altın frank) gelir getirmekteydi. Nehir yolları üzerinde istasyonlar kurularak muhafızlar tarafından korunmuş ve vergiler alınmıştır. Bağdat'ın, 24 vilayetle ticaret yapması göz önünde bulundurulduğu takdirde başkent pazarlarının ticaret hacminin ve haberleşme ağının kuvvetli olduğu görülmektedir. Özel görevliler tarafından kara veya deniz yolları üzerinde hem yavaş hem de süratli olan berîd seferleri düzenlenmiştir.³³²

³²⁸ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/149-150.

³²⁹ Yıldız, "Abbâsîler", 1/31-48.

³³⁰ Goitein, "The Commercial Mail Service In Medieval Islam", 122.

³³¹ Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 344.

³³² Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 154.

9. ve 10. yüzyıllarda gelişme gösteren ekonomik kalkınma yalnız iç ticarete değil dış ticarete de kendini göstermiş olduğundan yolların düzen ve asayışı öne çıkmıştır.³³³ Fırat, Dicle, Nil, Seyhun, Ceyhun³³⁴ gibi nehirler ve etrafına inşa edilmiş kanallar yapılarak su yollarından haberleşmeler gerçekleşmiştir. Kızıldeniz-Hind Okyanusu, Büyük Okyanus vasıtasıyla gemiler Doğu Afrika limanlarına Hindistan, Endonezya ve Çin'e kadar gidebilmekteydi. Tüccarların 8. Yüzyılda Çin'i ziyaret ederek porselen, kâğıt, mürekkep, sürat atları, ipek eşyalar, porselen gibi çeşitli malzemeler getirmişlerdir. Akdeniz'den ise Endülüs, Fransa hatta İskandinavya'ya giden gemilerden bahsedilmektedir.³³⁵ Çinliler de özellikle Tang hanedanı döneminde Hindistan'ın Malabar sahilleri güzergâhıyla Basra körfezine girmişler ve genellikle buranın doğu tarafında kalan Sîraf ve Kiş bölgesine demir atmışlardır. Basra, Umman ve diğer yerlerden gelen mallar burada yüklenir, Maskat'a kadar Arabistan sahil yolu takip edilerek dört haftada Malabar sahili üzerinden gidecek ülkelere ulaştırılırdı. Konuyla ilgili olarak bilgili ve tecrübeli kişilerin katkılarıyla seyyahlar ve berîd güzergâhları için deniz yolu rehberi hazırlanmıştır.³³⁶ Yine Çin gemilerinin demir attığı San'a sahilindeki yol üzerinde Aden, Selâhit, Mendeb, Galâfika, Hirde gibi güzergâhlar bulunmaktadır.³³⁷ Abbâsîler'in hükmettiği bölgelerde İran, Hindistan ve Afrika kıtasında yetişen ürünler gelmiş, bu ürünler doğuda Hindistan'dan İran'a, Mezopotamya'ya, Akdeniz'e, Mısır'a, Endülüs'e taşınmıştır.³³⁸ İran'dan Hindistan'a giden gemiler öncelikli olarak Hint Okyanusunda tacirlerin mal değiştirme merkezi Seylan'dır. 800 fersah genişliğinde olup Hint ile Çin arasında yer alan bu merkez bir ada olup çeşit çeşit ticaret mallarına sahiptir.³³⁹

Ebü'l-Abbâs döneminde Çin, Orta Asya'nın ve Mâverâü'n-nehr'in içişlerine karışıyordu. Kendi isteklerine göre hareket etmeyen Şaş bölgesinin emirini öldürmüşlerdir. Ziyâd b. Salih, gelen istihbaratlar doğrultusunda 133/751 tarihinde

³³³ Köprülü, "Berîd", 2/543.

³³⁴ 2540 km. uzunluğundaki nehrin kıyılarında önemli yerleşim merkezleri bulunmaktadır. bkz. İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 296-299; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 460-461.

³³⁵ Hitti, *History of The Arabs*, 305; Lewis, *Tarihte Araplar*, 107; Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 129.

³³⁶ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/155; Basra'dan Ummân'a giden sahil yolu için bkz. İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 59-60.

³³⁷ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 96.

³³⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 35, 46, 153; İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 281-282; Arifoğlu, "Abbâsîler Döneminde Bilgi, Teknik Ve Ürün Nakli (11. Yüzyıla Kadar)", 253.

³³⁹ Hamevî, *Mucemü'l-Büldân*, 3/298.

Kao-Hsien-Chih'in komuta ettiği Çin ordusunu hezimete uğratmıştır ki Arap tarihçiler 45-50 bin kadar Çinli ölü, 20-25 bin kadar da esir ele geçirildiğini söylemektedir. Derin ve kalıcı etkilere sahiplik eden bu olay özellikle Mâverâü'n-nehr bölgesinde Çin yerine Arap medeniyetinin egemenliğine sebep olmuştur.³⁴⁰

9. ve 10. yüzyıllarda birbirine yakın posta istasyon ağları tüm Abbâsî Devleti'nde yayıldı. Bu yayılma halifelerin kendilerini "koruyucuları" olarak gören diğer devlet yöneticilerine bağımlı hale geldiğinde değişti. Halifelerin istihbarat ağını kesmek ve bu şekilde onların pozisyonlarını zayıflatmak için Büveyhîler (932/1062) 9. yüzyılda atlı posta servिसinden vazgeçmiş, bunları koşan posta görevlileri ile (kâsıd/suâd) değiştirmişlerdir. Büveyhîler yönetimde etkin hale geldiğinde berîd teşkilatını halifeyi devreden çıkararak doğrudan kendileri yürütmüşlerdir.³⁴¹

Rusya/Hazar bölgesi ilişkilerine baktığımızda Bağdat-Rey, Berdea-Derbend-İdil yolu; Cürcan'dan başlayıp Hazar denizinden İdil'e ulaşan, Don ve İdil nehirleriyle İskandinavya güzergâhı ile Harezmi'den Hazar topraklarına ve Bulgarlar'a bu yol üzerinden ulaşıyordu. Hazar denizinde korsan gemilerinin varlığının yanında ticaret gemilerinin görüldüğü ve malların Cürcan'dan Bağdat'a develerle taşındığı söylenmektedir.³⁴² Hazar denizinin kıyısında bulunan bir şehirde gemilerin rahatça yanaşıp kilitleme usulüyle tacirlerin güveni kazanılmıştır.³⁴³

Bağdat-Kayrevân³⁴⁴ yol güzergâhı şu şekildedir; Musul, Sincâr ve Dicle Nehri'ne paralel uzanan bölgelerden Cizre'ye, Cizre'nin içinden Nusaybin, Rakka, Menbic, Halep, Hıms, Ba'lebek, Dımaşk, Taberiyye, Remle, Filistin³⁴⁵, Kahire, İskenderiye ve Kayrevân. Kaynaklarda Kudüs'ten Remle'ye gönderilen acil mektuplarda yarım dirhem ücret alındığı söylenmektedir. Bu gibi durumlarda ödemeler teslimattan sonra alınmıştır.³⁴⁶

³⁴⁰ ed-Dûrî, *Abbâsîler Tarihi Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*, 68.

³⁴¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 14/413.

³⁴² Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/162-163.

³⁴³ Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 339.

³⁴⁴ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 119-124.

³⁴⁵ Arabistan bölgesinden Filistin'e ulaşım yolları için bkz. İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 27-28.

³⁴⁶ Goitein, "The Commercial Mail Service In Medieval Islam", 122.

Bağdat'tan çıkıp Dicle boyunca ilerledikten sonra Vâsıt ve Basra üzerinden Ahvâz ve Şiraz'a ulaşan yol bulunmaktadır. Doğu ve Batı kollarına ayrılarak giden bu hatta diğer yerleşim yerleriyle buranın şehir ve kasabalarını birbirine bağlamaktadır. Bu yollar hacıların, seyyahların faydalanmaları için kervansaraylar, hanlar, su sarnıçları yapılmıştır.³⁴⁷ İbn Hurdazbih, Bağdat ile Basra güzergâhı arasında 39 adet yoldan bahsetmektedir.³⁴⁸ Dicle'den doğuya doğru gidildikçe Bağdat'tan yedi fersah uzaklıktaki Medâin'e varılmaktadır. Hims'tan posta yoluyla yola çıkan bir kimse Cûsiye'den Bikâ'ya, oradan Ba'lebek'e, Akabetu'r-rummân denilen bölgeden de geçerek Dımaşk' varmaktadır.³⁴⁹ Birçok tüccar Akabe ve İskenderiye yoluyla Afrika ve Hindistan ürünlerine ulaşabilirken oldukça büyük karlar da elde edilmiştir.³⁵⁰

Bağdat-Şam arası Fırat Nehri'nin batı sahil boyunca uzanan yolda; Hît, Enbâr ve Dımaşk güzegahıdır.

Bağdat-Maşrık güzergâhı Hulvân, Hemedan, Rey, Nişâbûr, Merv, Buhârâ, Semerkant'tan Çin'e kadar gitmektedir. Merv'den uzanan ikinci bir yol ise; Horasan'ın içinden ilerleyerek Mervürûz ve Tâlikân'a oradan da Ceyhun Nehri'nden geçerek Fergânâ'ya ulaşmaktadır.³⁵¹

1.9. Sâhib-i berîdlik görevini yürüten bazı şahıslar

Dîvânü'l-berîdde çalışacak görevliler özenle seçilip bazı şartlara tabi tutularak divana getirilmiştir. Nitekim halifeler önemli işlerini berîd memurları sayesinde yerine getirmesi sebebiyle görevi yerine getirebilecek liyakatli insanlara ihtiyaç duymuşlardır. Bu memurlar kimi zaman aynı anda vezirlik, valilik vb. görevlerini de yerine getirmiştir. Kaynaklardan elde ettiğimiz sınırlı bilgiler dahilinde aşağıda bu dîvânın sorumluluğu verilen bazı kişileri tanıtacağız.

³⁴⁷ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/152.

³⁴⁸ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 59.

³⁴⁹ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 97, 101.

³⁵⁰ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/156-157.

³⁵¹ Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/275; Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/31; Hitti, *History of The Arabs*, 323-324; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 409; Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 71.

1.9.1. Ca'fer b. Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî

Medine'de doğan Ca'fer'in babası Hârûnürreşîd'in veziri Yahyâ b. Hâlid, annesi ise Abbâsî ihtilâlinde önemli rol oynayan kumandanlardan Kahtabe b. Şebîb'in torunu Muhammed b. Hasan'ın kızıdır. Babası Yahyâ, oğlunun yetiştirilmesi görevini meşhur kadı Ebû Yûsuf'a havale etmiş, Ca'fer çocukluk ve gençlik yıllarını Abbâsî sarayında geçirerek devrin önde gelen kişilerinden çeşitli konularda faydalanmıştır. Çok iyi yetişmesi ve sahip olduğu edebî kültür sayesinde halifenin gözdesi olmuştur. Cömert bir insan olan Ca'fer şairleri, mûsikişinas, edip ve âlimleri daima himaye etmiştir. Belâgatı ve edebî üslûbunun mükemmelliğiyle devrinin önde gelen edipleri arasında yer almıştır. Halife adına yazılacak mektup ve fermanları kaleme alıyor ve bazı mahkemelerde hazır bulunuyordu. Bu mektup ve fermanlarda kullandığı edebî dil ve ayrıca hukuk bilgisinin derinliği herkesin dikkatini çekmiştir.³⁵² Horasan valiliğinden ayrıldığı zaman Hârûnürreşîd döneminde bir süre berîd divanından sorumlu tutularak resmî berîd işleri kendisine verilmiştir.³⁵³ Daha önceleri berîd teşkilatını kurmak ve yönetmek üzere Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî de görevlendirilmiştir.³⁵⁴

1.9.2. Abdülmelik b. Zeyyât

Abbâsîler'de halifenin atadığı vezir değişse bile sâhibü'l-berîd değişmeyebilirdi. Bu görevlerde güven, bilgi, beceri, idarecilik yeteneği arandığını söylemiştik. Halifenin güveni zedelenmediği sürece bu kişiler görevlerinde kalmışlar nitekim halife vefat etse bile işini iyi yapıyorsa çalışmaya devam etmişlerdir. Bu duruma en güzel örnek görevini başarıyla sürdüren Abdülmelik b. Zeyyât olmuştur.³⁵⁵ İbn Zeyyât oldukça sert mizaçlı bir karaktere sahiptir. Bir dönem hakkında çıkan olumsuz söylentiler olsa da rivayetler çok azdır. Genel itibariyle ittifak edilen tek bir rivayette şöyledir: Halife Vâsık ile kardeşi Mütevekkil'in bir dönem araları bozulunca, Mütevekkil bu işin çözümü için hatırı sayılır insanları araya koymuştur. Onlar arasında İbn Zeyyât'ta vardır. Onun yanına gittiğinde İbn Zeyyât, berîdde bazı mektupları yazmakla meşguldü. Mektuplarını tamamlayıncaya kadar

³⁵² Hakkı Dursun Yıldız, "Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/4.

³⁵³ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 120.

³⁵⁴ Samerrâî, *el-Müessesâtü'l-idariyye fid-devleti'l-Abbasiyye*, 268; Harekât, "Berîd", 5/499.

³⁵⁵ Tural, *Geçmişten Günümüze Posta*, 77.

Mütevekkil’le ilgilenmemiş daha sonra aracı olma isteğini duyunca durumu hemen halifeye yazarak rapor ettirmiştir. İbn Zeyyât hakkında çıkan Mütevekkil ile yaşadığı bu sorun dışında fazla rivayet olmaması onun verilen görevlere sadık kalıp hakkıyla yerine getirmeye çalıştığını göstermektedir.³⁵⁶

İbnü’t-Tıktakâ onun hakkında şöyle bahsetmektedir: “O, güzel yetişerek edep öğrendi, okudu, anladı. Zekiliği ve maharetiyle şiir, edebiyat, liderlik adabı ve sultanlık kurallarındaki deneyimleri onu zamanının nadir kişilerinden biri yapmıştır.”³⁵⁷ Abbâsiler’de vezirlik, kâtiplik, şairlik, edip ve dil âlimliği gibi birçok görevi üstlenen İbn Zeyyât bir dönem berîdlik çalışmalarını da yapmıştır. Dönemin altın silsilesinin önemli memurlarından olan İbn Zeyyât, sonraki dönemlerinde benzeri görülmeyecek başarılar ortaya koymuştur.³⁵⁸

Halife Mu’tazîd ve Muktedir dönemlerinde dîvânü’l-berîd’in başında yaklaşık otuz yıl kadar İbn Zeyyât’ın oğlu Ebû Mervân bulunmuştur. Bu uzun görev süreleri halifelerin güvenini kazanmış kimseler olması açısından oldukça önemlidir. Bu dönemleri kapsayan 301-312/914-925 yılları arasında halifeye gizli haberler getirme görevi harem ağasına verilmiştir.³⁵⁹

1.9.3. Feth b. Hâkân el-Fârisî

Hâkân Urtûc’un iki oğlundan biri olan Feth, Halife Mu’tasım’ın oğlu Mütevekkil’in yaşıtı olup onunla beraber büyümüş ve aynı eğitimi görmüştür. Feth b. Hâkân Mütevekkil’in halife olmasından (233/847) birkaç ay sonra Dîvânü’t-tevki’in başkanlığına getirilmiştir. Halife Mütevekkil ile Feth b. Hâkân’ı birbirine yaklaştıran en önemli bağ edebiyata olan meraklarıdır. Halife etrafına şair ve edipleri toplar, Feth ise bu muhite yeni sanatkârların girmesini sağlar ve onları himaye ederdi. Devrin tanınmış şair ve ediplerinden olan Câhiz’i³⁶⁰, şair Muhammed b. Kâsım’ı,

³⁵⁶ Mutlu Saylık, “Abbâsiler’in İlk İki Asrında Muktedir Vezirlere Yönelik Müsâsere Uygulamaları”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 49 (2022), 315-316.

³⁵⁷ İbnü’t-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 147-148.

³⁵⁸ Mustafa Zeki Terzi, “Muhammed b. Abdülmelik İbnüz’z-Zeyyât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/245-246.

³⁵⁹ Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 120.

³⁶⁰ Çin, Hindistan, Orta Asya ve Kuzey Afrika-Endülüs ticaret mallarının çeşitliliği ve hacmi üzerine Câhiz’in yazdığı *et-Tebessur bi’t-Ticâre* adlı eseri, yollar ve berîd bilgileri açısından da oldukça önemlidir.

Ahmed b. Ebû Fünûn'u ve Buhtürü'yi halifeye takdim eden kişi Feth olmuştur. Ayrıca araştırmacı kimliğiyle tanınan Feth hem kendi çalışmalarını sürdürmek, hem de âlimlerin araştırmalarına yardımcı olabilmek amacıyla Sâmerrâ'da büyük bir kütüphane kurmuş, aralarında Harranlı astronomi âlimi Ali b. Yahyâ el-Müneccim'in de bulunduğu arkadaşlarını bu kütüphanenin geliştirilmesi için görevlendirmiştir.³⁶¹

Vefakâr, cesur, cömert ve çalışanlarda aranan vasıfları taşıması ile devlet adamı kimliğine sahip olan Feth çok zeki bir insandı. Kitaplara aşırı düşkünlüğü ile bilinir ve halifenin her daim yanında olmaya çalışmıştır. Mütevekkil'in itimadını kazanması üzerine bir dönem sekteye uğramış berîd görevlerinin tanzim ve idaresine getirilerek dîvânü'l-berîdin tekrar güçlü hale gelmesi sağlanmıştır.³⁶²

1.9.4. Hamevî

Abbâsî idaresinde berîd görevlilerinin önemli bir yeri olduğunu ve özenle seçtiklerini biliyoruz. Bağdat'taki halife ile eyaletler arasında haberleşmeyi sağlayan kurumda çalışacak kişilerin güvenilir olmasına ilk etapta dikkat edilmektedir. Aslında bu şekilde valiler de gizlice kontrol edilmiş oluyordu. Kölelerinde bu dönemde kendilerine itimad edilenlerden postacılık işleriyle görevlendirildikleri nakledilmektedir. Halife Mehdî'nin mevlası olan Hamevî, Tus ile Bağdat arasında berîd görevini yerine getirmiştir. Daha sonraları Hârûnürreşîd Hamevî'yi Horasan berîd teşkilatının başına tayin etmiştir.³⁶³

Bu dönemde kölelerin berîd teşkilatında çalıştırılmalarıyla ilgili birkaç örnek vermek gerekirse; Halife Mansûr mevlası Tarif'i Mısır, Şam ve Cezîre bölgesi idareciliğine getirirken, yine Mansûr'un mevlası Matar da berîd görevlileri arasında önemli bir yere sahiptir.³⁶⁴

1.9.5. Hasine el-Hâdim

Halife Hârûnürreşîd, Hasine el-Hâdim'i berîd teşkilatında görevlendirip yanına üç mektup vererek Taberistan'a göndermiştir. Bu mektuplardan birinde

³⁶¹ Hakkı Dursun Yıldız, "Feth b. Hakân el-Fârisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/452-453.

³⁶² Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 121.

³⁶³ Taberî, *Târîh*, 8/323-328-365; Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/131.

³⁶⁴ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 162.

Şervin Ebi Karin'e, diğerinde Mezyar'ın dedesi Vendâ Hürmüz'e, sonuncusunda da Deylem'in³⁶⁵ lideri olan Merzuban b. Cistan'a eman veriliyordu. Kendisine gelenler bir şey söyleyeceklerinde yemin etseler dahi inanıp inanmayacağı hususunda tereddüt ederlerdi.³⁶⁶

Yine Hârûnürreşîd, Recâ el-Hâdim'i berîd görevine, Mesrûr el-Hâdim'i berîd teşkilatının başına getirmiştir.³⁶⁷ Halife Mu'tez (252-255/866-869) döneminde de Ebû Suhbe olarak bilinen hizmetçi Şukayr yazışmalar ve berîd işleriyle ilgilenmek üzere görevlendirilmiştir.³⁶⁸

Dönemin berîd çalışanları ile ilgili bazı önemli hususlara değinerek kaynaklarda bulunan memurlar hakkındaki sınırlı bilgiler üzerine araştırmamızın bu bölümünü tamamladık. Abbasîler; siyasî, sosyal ve kültürel alanlarda ilerleyerek gelişim gösterirken bilhassa haberleşme, berîd sisteminde de başarı kaydetmişlerdir. Zira Abbasîler hem ülke içerisinde hem de dışında siyasî hayatta önemli bir konumda olan haberleşmeyi (berîd teşkilatı), kurumsallaştırarak sistematik hale getirdiler. Halifelerin takip ettiği politikada her zaman başvurdukları bu teşkilat merkez ve vilâyetler arasındaki haberleşmeyi de sağlayarak devletin gücünü korumuştur.

---

³⁶⁵ Deylem: İran'ın kuzeyinde Gilan eyaletinin bir bölümünü teşkil eden, Hazar deniziyle Kazvin arasındaki dağlık bölgenin ve bu bölgede yaşayan kavmin adıdır.

³⁶⁶ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 351.

³⁶⁷ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/131.

³⁶⁸ Ya'kûbî, *Târihü'l-Ya'kûbî*, 2/470.

İKİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎLER DÖNEMİ İDARÎ YAPI ve BERÎD

Kurumlar içerisinde haberleşme, istihbarat ve elçiler her zaman kullanılan bir sistem olurken hem berîd hem de Dîvânü'l-berîd yapısı altında bazı ortak noktalar da bulunmaktadır. Abbâsîler'in kuruluşundan itibaren güçlü devlet sisteminin devamını bir nevi berîd teşkilatının desteğiyle ve düzenli çalışma sistemiyle gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Bu detaya dikkat ederek ikinci bölümde iktidarın idarî yapısı içinde kurulan hilâfet, vezirlik, hâciblik, valilik, kadılık, hisbe, şurta ve divan kurumlarıyla ilgili bilgilendirmeler yaparak konunun önemine değineceğiz. Kurumların daha iyi anlaşılması için araştırmamızın bütünlüğünü de bozmadan her başlık altında idarî yapı ve divanların çalışma şekillerini kısaca tanıtarak, haberciler, elçiler gönderilmesi, berîdin sorumluluğu ve denetimi altında bulunan memuriyetler, gerektiğinde alınan destekler, bazı çalışanlara eş zamanlı birkaç görevle birlikte berîd görevinin verilmesi vb. örneklerle açıklamalar yapacağız.

2.1. Hilâfet

Sözlükte “birinin yerine geçmek, bir kimseden sonra gelip onun yerini almak, birinin ardından gelmek/gitmek, yerini doldurmak, vekâlet veya temsil etmek” gibi anlamlara gelen hilâfet kelimesi, terim olarak İslâm devletlerinde Hz. Peygamber'den sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade eder. Halife de (çoğulu hulefâ, halâif) “bir kimsenin yerine geçen, onu temsil eden kimse” demektir ve devlet başkanı için kullanılan bir isimdir. Devlet başkanlığının bir adı da imamet olarak geçmektedir.³⁶⁹ Abbâsîler kendilerinin, nesep itibarıyla da Hz. Peygamber'e (sav) yakınlıklarını, halifelik için daha uygun oldukları gerekçesini sunarak saltanat sistemini devam ettirmişlerdir.³⁷⁰

Halife Me'mûn'un vefatıyla Türkler'in desteğini alan Mu'tasım halife olmuş ve 222/836 yılında Sâmerrâ şehrini kurarak hilâfet merkezini buraya taşımıştır. Büveyhîler'in Bağdat'ı işgal etmesiyle 334/945 yılı Abbâsîler için yeni bir dönemin

³⁶⁹ Avcı, “Hilâfet”, 17/539.

³⁷⁰ Abbâsîler'de hilâfet fikrinin doğuşu hakkında bkz. Hudarî Bek, *Muhâdarâtü tarihi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, 8-14.

başlangıcı olarak Şîler'in baskısı altına girilmiştir. Tuğrul Bey'in, 447/1055 yılında Büveyhîler iktidarına son vermesiyle Abbâsîler'de Selçuklular dönemi başlamıştır.

Halife Mansûr, Medine halkı arasında çıkan bir başkaldırı üzerine hemen bölge halkına elçi ve onların güvenliğinin, huzurunun teminatını yazdığı mektubu göndererek, istihbaratı ve kalkışmayı önlemeye çalışmıştır.³⁷¹ Hârûnürreşîd döneminde Emîn ve Me'mûn arasında yaşanan mücadeleler üzerine halife biri genel biri özel olmak üzere Me'mûn'a, içerisinde hukukçuların ve kadıların olduğu grupla iki tane mektup yazmıştır. Bazı şartları içerdiği düşünülen biatname komutanlardan, divan görevlilerinden, güvenilir insanlardan, kâtiplerden şahitlik alınarak muhafaza edilmiştir. Halifeler atacakları adımlarda istişare edip şahit tutarak deliller yoluyla hilâfet gücünü korumaya çalışmıştır. Halife Mansûr, can güvenliliğinin şaibeli olduğu bir dönemde Ebû Müslim'i yazılan mektuplar sonucunda öldürmek istemiş ancak bu yola gitmeyerek onun bölgeden gitmesini emrederek yolculukta yaşanabilecek tehlikelere karşı hem berîd çalışanlarından destek almış hem de aralarında şurta müdürü Osman b. Nahik'in de bulunduğu dört kişiyi görevlendirmiştir.³⁷² Me'mûn'un Horasan'da bulunduğu bir dönemde Bağdat'a davet edilen bir mektup yazılıp yanlarında Abbâs b. Musa, Muhammed b. İsa ve Sâhibü'l-Musallâ Salih elçi olarak gönderilmiştir. Ancak gelen istihbaratlar üzerine "şartların müsait olmadığını söyleyerek" gitmemiştir.³⁷³

Halife ile birebir görüşme kudretine sahip olan berîd çalışanları vezirler ile eşdeğer sayılmıştır. Bizzat halife tarafından atanarak ilgili divan memurlarını tayin ve atama yetkisinin yanı sıra, teşkilatın tüm ülkede düzenli işleyişini sağlama, halifenin yazışmalarını gerçekleştirme, haber alma ile ilgili istenen raporları hazırlama, halifenin emirlerini taşradaki idarecilere ve oradaki haberleri merkeze ulaştırmakla ilgilenen Sâhibü'l-berîd devlet için her konuda halifeyle irtibat halinde olmuştur.³⁷⁴ Örneğin Halife Me'mûn ve Hasan b. Sehl'in hatibi olan Ebü'l-Hattâb Muhammed b. Yezid aynı zamanda çeşitli görevlerle haberci olarak gönderilerek

³⁷¹ Ya'kûbî, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, 2/314.

³⁷² Hudarî Bek, *Muhâdarâtü tarihi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, 43, 58.

³⁷³ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 85-86.

³⁷⁴ Yıldırım, "Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", 250.

devlet istihbaratı sağlanmıştır.³⁷⁵ Abbâsî halifelerinin hükümet yönetiminde ellerinde tuttuğu anahtar noktada güçlü bir berîd yer alırken eyaletlerle sürekli iletişim kurmak için dîvânü'l-berîde sürekli destek vermişlerdir.³⁷⁶

2.2. Vezirlik

Abbâsî idare teşkilatında hilâfet makamından hemen sonra en önemli müesseseyi vezirlik oluştururken vezir ismi, halifenin hemen hemen bütün işlerini yüklenip ülkenin yönetim sistemiyle ilgili konularda yardımcı olan kişiye verilmiştir. İslam devletinin yönetim tarzında hakiki manada vezâret sistemi Sâsânîler'den etkilenen Abbâsîler döneminde kurulmuştur.³⁷⁷ Vezirlik, geniş yetkileri elinde bulunduran icra organı görevini yürütmekteydi. Gerektiğinde mezâlim mahkemelerine başkanlık eder, ordunun gidişatına ve hazırlık durumuna göre savaflara karar verir, hazineden belirlenen ihtiyaçlar için harcamalar yapar, valileri tayin ve azletme yetkisini üstlenirdi. Vezâret görevi için seçilen kişiye halife tarafından iki berîd çalışanı ile birlikte bir mektup gönderilir ve mektubu alan kişi beraberinde başkadı, saray erkânı ve çeşitli konumdaki görevlilerin yer aldığı gruplarla halifenin yanına gelmekteydi.³⁷⁸

Abbâsî devletinde vezâret-i tefviz ve vezâret-i tenfiz olmak üzere iki çeşit vezirlik sistemi mevcuttur. Tefvîz grubu, tam ve geniş yetkiye sahip olarak halifenin vekili sıfatıyla Bermekîler gibi hilâfet mührünü taşımaktadır. Tenfiz ise yetkileri sınırlı tutularak verilen emirleri yerine getirir ve sadece yürütme yani icra konularında söz sahibi olmuştur. Halifeler önemli işlerini vezirleriyle istişare eder, yine tayinlerde onlara danışmaktadır.³⁷⁹ Bu sebeple tavsiye ettiklerinden sorumlu tutulur yapacağı hatalarda ağır cezalandırma yöntemlerine gidilirdi. Nitekim ilk vezir ismi verilip daha çok “Vezîru Âl-i Muhammed” olarak bilinen Ebû Seleme b.

³⁷⁵ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 423.

³⁷⁶ Andrew, *The Secret World*, 102.

³⁷⁷ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/15-16; Sarıçam, Erşahin, *İslâm Medeniyet Tarihi*, 127; Lewis, *Tarihte Araplar*, 101; Vezirlikle ilgili detaylı bilgi için bkz. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 1/127, 3/295-296, 4/28-35; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 151-158.

³⁷⁸ Sarıçam, Erşahin, *İslâm Medeniyet Tarihi*, 128.

³⁷⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 629; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/76; Hitti, *History of The Arabs*, 319.

Hallâl'in (132/750) öldürtülmesi, Ebü'l-Cehm b. Atıyye'nin zehirletilmesi görevin ciddiyetini ortaya koymaktadır.³⁸⁰

Haberleşme ve istihbarat teşkilatı vezirler tarafından önemsenerek ülkede yaşanan problemlerin çözümünde birçok defa kullanılmıştır. Örneğin, en üst organı Bağdat'ta bulunan Divânü'l-berîd'e ait özel yetiştirilen posta güvercinlerinden yaygın bir şekilde faydalanılmıştır. Vezir Ebû Ali b. Mukle, Enbâr bölgesinde devam eden Karmatî hareketlerinin günü gününe takip edilip iletişimin sağlanması için berîdle beraber buraya elli posta güvercini göndermiştir.³⁸¹ Abbâsîler'in ilk veziri olan Ebû Seleme el-Hallâl hoşgörülü, cömert, tartışmalar konusunda güzel çözümler üreten ve haberler getiren kişi olarak tanıtılır. Ancak daha sonraları tehdit unsuru oluşturması üzerine Mansûr ve Ebû Müslim tarafından Enbâr'da öldürtülmüştür.³⁸² Halife Mehdî, veziri Yâkub b. Dâvûd'u devletin istihbaratını sağlamak için haberleşme ağını (Divânü'l-berîd) kurmak üzere görevlendirmiştir.³⁸³

Mu'tasım, hilâfetinden önce kâtipliğini yapan Fadl b. Mervân'ı veziri yapmış daha sonra bu görevi Ahmet b. Ammâr b. Şâdî el-Basrî'ye vermiştir. Ahmet, halifenin yalnızca vezirliğini yapmakla kalmayarak berîd vazifesini de üstlenerek özel mektupları halifeye arz etmiştir.³⁸⁴ Halife Mu'tazîd döneminde ise maliyeden iyi anlayan Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb vezir tayin edilmiştir. Kamerî takvimde ziraî vergilerde ortaya çıkardığı karışıklığı düzeltmek için bu vergileri güneş takvimine göre almaya başlamıştır. Devlet çalışanlarının mesaisini dört günden beş güne yükselterek bütün divanları saray divanı adı verilen bir divana bağlamıştır. Bir dönem gelen bütün mektuplar ve şikâyetler bu divan tarafından kabul edilip incelendikten sonra ilgili divanlara yönlendirmeler yapılmıştır.³⁸⁵

Abbâsîler'in ilk dönemlerinde vezirlerin iş yükünün arttığı yerlerde divanların kontrolü ve işlerin aksamaması adına kitâbet görevlilerine ihtiyaç duyularak adaletli

³⁸⁰ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 147-148; Bozkurt, *İslâm Tarihi "Abbâsîler"*, 494.

³⁸¹ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 55; Karmatilerle olan mücadelelerle ilgili bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/541-542.

³⁸² İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 152-154.

³⁸³ Taberî, *Târîhü*, 8/162.

³⁸⁴ Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, ter. Mithat Eser (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020), 340.

³⁸⁵ Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 118.

ve kifâyet sahibi kişilerden seçilmiştir.³⁸⁶ Kitâbet görevinde Dîvânü'l-berîd, yazım ve kontrol işlerinde vazifelendirilmiştir ki kâtiplik içerisinde kâtibü'r-resâil, kâtibü'l-harac, kâtibü's-şurta, kâtibü'l-berîd vb. sayılırken bunlar arasında berîde özel bir alan açıldığı da görülmektedir. Konunun önemi üzerine aşağıdaki örneği aktarmamız yerinde olacaktır.

Hârûnürreşîd zamanında vezir Amr b. Mes'ade ile bir dokumacının hikâyesi meşhur olmuştur. Rivayete göre vezir görevi için yola koyulur ancak halife kendisinden bir gün içerisinde işlerini halledip dönmesini emretmiştir. Yolda dokumacılık yaptığını söyleyen bir dilenciyle karşılaşır ve aksi bir duruma karşı vezir olduğunu gizleyip kâtiplik yapıyorum demiştir. Bunun üzerine dilenci sorularıyla veziri sıkıştırmak ister. Beş çeşit kâtiplik vardır, burada çalışanlar aşağıdakileri iyi bilmeli der ve sıralar;

- Mektup Kâtipliği; Sözün inceliklerini, tebrik, tehdit içeren kalıpları bilmeli
- Askerî Kâtip; Tahmin ve takdir hesabıyla, hayvanların, insanların özelliklerini bilmeli
- Kadı Kâtipliği; Bu sınıftaki kâtip ahkâmı, nâsih mensûhu, helali haramı, miras hükümlerini bilmeli
- Polis ve Zabıta Kâtipliği; Kıyas, yaralama, çeşitli davalara bakabilmek için fakih olmalı
- Haraç Kâtipliği; Ekin ve alan başta olmak üzere hesap işlerini iyi bilmeli

Vezir böyle bilgili bir dokumacının karşısında şaşar kalır ve durumu halifeye anlatır. Halife, yoldan geç geldiği için veziri cezalandırmak istese de “sen cezayı hak etmiyorsun” diyerek dokumacıyı inşaat, imar ve diğer bazı önemli görevlerin yanında haraç âmillerinin denetiminden sorumlu kılmıştır.³⁸⁷ Vezirler istihbaratta destek aldıkları berîde ve çalışanlarına önem verirken görevlendirmeler hassasiyet gösterilerek mektup kâtipliği başlığı altında resmî işlerde faydalanılmıştır.

³⁸⁶ Ebu'l-Hasan Habîb Mâverî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, ter. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1994), 404-405.

³⁸⁷ *el-İmâme ve's-Siyâse*, 536-540.

2.3. Hâciblik

Sözlükte “araya girmek, mani olmak, birinin bir yere girmesini engellemek; örtmek, gizlemek” manalarına gelen hacb masdarından türetilmiş ism-i fâil olup “bir kişinin bir yere girmesine engel olan kimse, kapıcı” demektir. Abbâsîler dönemi merkez teşkilatındaki idarî kurumlarından birisi olan Hâciblik, halifeyi suikastlara karşı korumak ve halkın, önemli görevlerle ilgilenen halifeyi sürekli meşgul etmelerinin önüne geçmek amacıyla kurulmuştur. Bundan dolayı halkın halifeyle görüşebilmeleri adına belirli vakitler ve yerler tahsis edilmiştir.³⁸⁸ Görevlilerin ve ziyaretçilerin halifeyle görüşmesini sağlarken çeşitli merasimleri düzenlemek ve ani gelişen halife görüşmelerini istihbarat durumunu Dîvânü'l-berîd aracılığıyla da kontrol ederek sağlıklı bir şekilde gerçekleştirmek üzere vazifelendirilmiştir. Bu noktada berîdin acil işlerde de devreye girerek hâciblere görevlerinin icrasında yanlış bilgi ve yönlendirmelerin önüne geçilerek katkı sağlanmıştır.

Emevîler dönemi Halife Abdülmelik b. Mervân'ın (66-86/685-705) başlattığı talimata göre görüşme talebinde bulunanların talebini ve görüşecek şahısların ön kontrolden geçirildikten sonra halifeyle konuşmalarına müsaade edilmiştir. Ancak bu kuraldan berîd memurlarının da arasında olduğu müezzin, aşçılar ve sınırdan gelen memur hariç tutulmuştur.³⁸⁹

Halifelerin en mahrem sırlarına vâkıf olmaları hâciblere büyük bir nüfuz kazandırmıştır. 334/946 senesi vezirlik tarihindeki önemli dönüm noktası kabul edilmektedir. Büveyhîler'in Bağdat'a gelişiyle en yüksek idarî paye vezirlere verilmiş bu durum aralarındaki mevki kapışmasını daha da yükseltmiştir. Örneğin vezirlik makamının değişime uğradığı bir dönemde Halife Me'mûn'un veziri Fadl b. Sehl'e iki riyaset sahibi manasında “zü'r-riyâseteyn” unvanı verilmiştir.³⁹⁰ Hem kılıcını hem de kalemini ustalıkla kullanması onu hâciblerinde radarına takıldığı tanınmış vezirler arasına katmıştır.³⁹¹ Fadl b. Sehl vezirliğinin yanında halifenin tüm sorumluluğunu üstlenerek hâcibliği de, aynı zamanda halifeliği için biat aldığı dönemde desteklerini beklediği Sehl b. Saîd ve Nevfel el-Hâdim'e yazdıklarını

³⁸⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/296; Yıldız, “Abbâsîler”, 1/39.

³⁸⁹ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 51.

³⁹⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 332.

³⁹¹ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 213.

iletmesi için berîdlik görevini de yapmıştır. Ayrıca Me'mûn'un Horasan'da kalmayı düşündüğü zaman şöhretlikleri ve liderlik güçleriyle tanınmış Abdullah b. Malik, Yahyâ b. Muaz gibi şahısları istihbarî zekâsıyla halifeye önererek yerine getirilmesi gerken bilgi ve biatları hatırlatmıştır.³⁹² Yine meşhur vezir "sâhib" ünvanıyla bilinen İbn Abbâd, köy öğretmenliği yaparken hemen hemen bütün meselelerde sözü dinlenen gerçek manada yüksek bir konuma sahip vezir olmuştur.³⁹³

Halife Muktedir dönemi, 296/908 yıllarında hâciblik yapan Sevsen'in halifeye karşı bir isyan teşebbüs etme haberleri berîd sayesinde halifeye sızdırılmıştır. Daha sonraki yıllarda da halifeye karşı ihtilâl girişimi olmuş emirlerle rekabet etmeye başlamışlardır. Hâcib olan Yâkut ise hem vali hem de emirdir ve kendi oğlunu istihbarat güvenliğini de sağlayabilme düşüncesiyle sâhibü'ş-şurta tayin etmişti ancak baba oğul bir süre sonra Emîr Mûnis el-Muzaffer'in isteğiyle azledilmiştir.³⁹⁴

İlk dönemler Abbâsîler'in iki önemli hâcibi vardır: Birisi yaptığı birtakım istihbarat girişimleriyle Bermekîler'in bitişini hızlandıran, Emîn ile Me'mûn arasındaki kardeş kavgasını büyüten, Hârûnürreşîd'in hâcibi Fazl b. Rebî' iken;³⁹⁵ diğeri Halife Vâsık'ın hâcibi İtâh'tır.³⁹⁶ Berîd teşkilatı içerisinde istihbarat açısından baktığımızda Mansûr döneminde de halife, Fazl b. Rebî'nin rehberliğini istemiş ve önemli devlet meselelerini kendisine danışmıştır. Devlet harcamaları ve gerekli tedbir (haber işleri) de kendisine verilmiştir.³⁹⁷

İslâm devletlerinde vezirin görevi genel olarak halifeden sonraki idarî alan olup halife adına siyasî, iktisadî, askerî birçok devlet işlerini yürütürken idarî bir görevli olması bakımından vezire benzerlik gösteren hâcibler ise halife ile halk arasında bir aracı olup halifenin diğer insanlarla arasındaki iletişimi ve haberleşmeyi

³⁹² Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 394-395.

³⁹³ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, 116-117, 125; Aydın Taneri, "Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/508-511.

³⁹⁴ Taneri, "Hâcib", 14/508-511.

³⁹⁵ Taberî, *Târîh*, 222; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 337.

³⁹⁶ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/18; Diğer Abbâsî hâcibleri için bkz. İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, 2/291; Ya'kûbî, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, 2/400-401, 406, 429; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 1/472; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 327, 329, 331-334, 337, 340, 344-349, 351-352, 360, 368, 375-376.

³⁹⁷ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 207, 394-395.

sağlamaktır.³⁹⁸ Çalışma şartları itibariyle hâcibliğın, zaman zaman berîd teşkilatının haberleşme sisteminden faydalanmış ve bu görevi de üstlendiği yerler olduğunu anlamaktayız.

2.4. Valilik

Vali “bir şeye çok yakın olan; yetkili kişi, yönetici” anlamlarına gelmektedir. Hükümdarlar tarafından başşehrin dışındaki bölgeleri yönetmek üzere tayin edilen memurlara vali, valilerin sorumluluğu altında bulunan yerlere vilâyet, şehirden daha geniş bölgelere de eyâlet adı verilmiştir. İlk dönemlerde fethedilen bölgelere genelde komutanlar (emîrler) tayin edildikleri için bu valilere emîr veya âmil de denilmiştir.³⁹⁹ Emevîler’de adem-i merkeziyet sistemine dayanan idare, Abbâsîler’de, valilerin yetkilerini azaltarak merkezî bir görünüme dönüşmüştür.⁴⁰⁰ Ancak ülkenin genişleyerek büyümesiyle haberleşme ve iletişim kurmada yaşanan güçlüklerden dolayı tekrar otonom bir şekilde adem-i merkeziyet sistemine geçilmiştir.⁴⁰¹

Tayin edildiği vilâyette halifenin otoritesini temsil eden valinin görevleri; namazlarda imamlık yapmak, savaşta orduyu sevk ve idare etmek, fetihler sonrası bölge halkıyla antlaşmalar yapmak, vergileri toplamak, berîd teşkilatının da bulunduğu devlet görevlilerinin maaşlarını dağıtmak, berîd aracılığıyla teyit ettirilerek gelen haberler ve yapılan istişarelere dayanarak Müslümanları yeni yaşayacakları birimlere yerleştirmek, esirlerin durumunu karara bağlamak, adlî işleri yürüterek emniyet ve asayiş sağlamaya çalışmak şeklinde sıralanabilir.⁴⁰² 142/760 yılında hac yapmak için yola çıkan Mansûr’a, Yemen halkının isyan ettiği ve vali Abdullah b. Rebî’nin kaçtığı haberi getirilince bu hareketin önüne geçebilmek adına Ma’an b. Zâide’yi, istihbaratı sağlaması için Yemen’e göndermiştir. O dönem Sind bölgesinde

³⁹⁸ Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 43/79-80.

³⁹⁹ Lewis, *Tarihte Araplar*, 102.

⁴⁰⁰ Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 2/265; Yıldız, “Abbâsîler”, 1/39.

⁴⁰¹ Hitti, *History of The Arabs*, 331.

⁴⁰² Ünal Kılıç, “Vali”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/492-493.

bulunan Ömer b. Hafs b. Osman'da berîd memurlarıyla birlikte itaatsizlik gösterenlere karşı önlem almıştır.⁴⁰³

Huzeyme b. Hâzim, Hemedan bölgesinden sorumlu Fadl b. Sehl'e bir mektup yazarak berîd masrafları için valinin emrindeki kâtibin, devlet parasından yüklü miktarda kesildiğini bildirmiştir. Hata ettiklerini düşündüğü sâif olarak gelen berîd çalışanlarından hoşlanmayan Fadl, onlardan şüphe duyarak şöyle söylemiştir: “Bize doğruyu söylerseniz sizi koruruz, eğer yalan söylerseniz de cezalandırırız.” Me'mûn'un valilerinden olan Hasan b. Sehl ise genel kurulda oturur kendisine gelen bilgileri elçileri sayesinde teyit ettirdikten sonra itaat ettiğini bildirmektedir.⁴⁰⁴ Me'mûn, Horasan valiliğine Tâhir b. Hüseyin'i getirdiğinde valinin, hutbede halifenin ismine yer vermediğini duyan berîd memuru durumu hemen halifeye rapor etmiştir.⁴⁰⁵ Yine 195/811 yılında Me'mûn, Tâhir b. Hüseyin ve Ali b. İsa hakkındaki bilgileri berîd sayesinde haber almıştır.⁴⁰⁶

Halife Müktefî (290-295/902-905) döneminde el-Cezîre-Musul bölgesine Hasan b. Heycâ'yı vali olarak tayin ederek Bizans İmparatoru 6. Leo ile geçici bir antlaşma yapılmıştır. 290/902 yılında imparatora berîd ile elçi ve hediyeler gönderilmiş buna cevap olarak imparator aralarında kayın biraderlerinin de bulunduğu elçilik heyetini Bağdat'a yollamıştır.⁴⁰⁷ Leo, askerî keşfin gerekliliğini savunup kendi askerlerine de çevreye sürekli göz kulak olmalarını söyleyen bir imparatordu.⁴⁰⁸ Valilerin diğer devletlerle olan haberleşmelerde etkin rol oynadığı görülmektedir. Bu elçi ziyaretleri uluslararası ilişkilerde devletin gücünü ortaya koymaktadır.

Merkezden uzak eyaletlere hanedana mensup kişiler ya da güvenilirliğinden kesin emin olunan kumandanlar tayin edilmiş ve bu tayinler günümüzdeki kararnâmelere benzeyen ve “el-ahd, el-kitâb” denilen resmî bir yazı ile yapılmıştır. Valilerin kararnâmelere uygun çalışmaları kontrol edilmiş ancak kumandanlar

⁴⁰³ Ya'kûbî, *Târihü'l-Ya'kûbî*, 2/310-311.

⁴⁰⁴ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 431-432, 438.

⁴⁰⁵ Yıldırım, “Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme”, 254.

⁴⁰⁶ Ya'kûbî, *Târihü'l-Ya'kûbî*, 2/388.

⁴⁰⁷ Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 120.

⁴⁰⁸ Andrew, *The Secret World*, 102.

Bağdat veya Sâmerâ'da oturmaya başlayınca yerlerine nâibler göndererek merkezî otoritenin zayıflamasına sebebiyet vermiştir.⁴⁰⁹ Valilerin, idare sisteminde herhangi bir rahatlığa kapılıp bağımsızlık sevdasına düşüp düşmedikleri sahibü'l-berîd tarafından kontrol edilmiştir. Nitekim istihbaratın kesilmesi devlet adına büyük tehlike arz etmiştir ki Büveyhiler'de olduğu gibi Bağdat'ın ilk olarak iletişimini keserek berîd sistemini ve istihbaratını çökertmişlerdir.⁴¹⁰

2.5. Kadılık (Kâdı'l-Kudâtlık)

Toplumda ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümü için bir kuruma ihtiyaç hep duyulmuştur. İnsan yaratılışı gereği anlaşmazlıkların giderilmesinde bilgili ve akliselim bir başkasına danışmak durumundadır. İslâm'da yargıyla ilgili ilk kuralları uygulayan Hz. Peygamber (sav) olmuş, halifeler de zamanın şartlarına göre bunu devam ettirmiştir.

Abbâsîler'in ilk zamanlarında adliye sistemi mahkeme, mezâlîm mahkemeleri ve hisbe teşkilatından oluşmaktaydı. Başlangıçta eyaletlerdeki kadılar vali tarafından tayin edilirken daha sonraları merkezde veya eyaletlerde kendileri için çalışacak kadıları şahsen halifeler göreve getirmiştir. Hârûnürreşîd döneminden itibaren kadıların kadısı anlamında kâdı'l-kudâtlık (başkadılık) müessesesi ihdas edilmiş, ilk olarak göreve İmâm Ebû Yûsuf (182/798) getirilmiştir. Bu tarihle beraber kadıların tayin görevi başşehirdeki kâdı'l-kudâta devredilmiştir.⁴¹¹ 184/800 yılında Hârûnürreşîd, halkın şikâyetlerinin artması ve gelen haberler üzerine Kâdı'l-kudât Ebü'l-Bahterî'den Mısır kadısını azletmesini talep ettiği ve onun bu isteğin gereğini yerine getirerek Mısır kadısını azlettiğine dair belgeyi elçilerle göndermiş ve neticede Hârûnürreşîd'in, Ebü'l-Bahterî'yi bütün şehirlere kadı tayin ettiğini bilmekteyiz. Halife Mutî'-Lillâh (335-364/946-974) döneminde kâdı'l-kudâtlık yapan Muhammed b. Hasan el-Hâşimî'nin 336/948 yılında kardeşi Ömer'i Mısır kadılığına tayin ettiğini gösteren ahitname şeklinde bir belge yazmıştır.⁴¹² Bir dönem

⁴⁰⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 14; Sarıçam, Erşahin, *İslâm Medeniyet Tarihi*, 136; Kılıç, "Vali", 42/493.

⁴¹⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 14/414.

⁴¹¹ Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/338; Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/35.

⁴¹² Şükrü Özen, "Kâdılkudât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/78-79.

Abdullah b. Mâlik yüzünden dövüldüğü söylenen Me'mûn, habercilerle Horasan hâkimini getirtmiş, deliller istenmesi üzerine olayla ilgili Hârûn b. Nuaym ve Rüstemî isimli şahıslar tanıklık etmiştir.⁴¹³

Halife Müsterşid Billâh dönemi Abbâsî idaresi, Yahudiler arasında çıkan mesih geleceği söylentileri üzerine 515/1121 yılında Yahudileri, ya iddia ettikleri peygamberi göstermeleri ya da Müslüman olmaları şeklinde iki seçenek üzerinde mecbur bırakmıştır. Ancak bir Yahudi mektubunda olayın çaresizlik psikolojisiyle aktarılması ve istihbaratlarla teyit edilmesi sonucunda kâdı'l-kudât İbnü'd-Demağânî'nin tavrıyla yukarıdaki karara engel olunmuştur. Çünkü onun tavrı şu şekildedir; "Eyleme dökülmemiş bir olayı niyet okuyarak cezalandırmak hukûkî değildir."⁴¹⁴

Kâdı'l-kudâtın görev ve yetkileri umumiyetle buldukları başşehirin büyük camilerinden birinde⁴¹⁵, bazen evlerinde, belli bir dönemden sonra da belirli bir medresede davalara bakarlar, şer'î kanunları ihlal edenleri cezalandırırlardı.⁴¹⁶ Özel amaçlı olarak yapılan mahkeme binalarının (dârü'l-adl) ortaya çıkmasıyla davalara buralarda bakılmaya başlanmıştır. Görev sırasında kendilerine kâtip (muvakkı'), emin, şühûdü'l-hâl (udûl), hâcib, hâdim, a'vân, adı verilen birçok görevli hizmet etmiştir. Berîd teşkilatıyla haberlerin doğruluğunun araştırılması ve hükümlerin verilmesinde destek alan kâdı'l-kudâtlar, hükümdar adına yabancı ülkelere gidecek diplomatik heyetlerde yer almıştır. Halife ile görüşecek yabancı elçilere önceden muhatap olma, taşradaki devlet memurlarıyla halife adına yazışmalar yapma ve bu konularda halifeyi bilgilendirme, sınır boylarındaki malî, idarî ve askerî faaliyetleri teftiş edip yapılması gereken işleri merkeze haber verme gibi vazifeler de ifa etmişlerdir.⁴¹⁷ Berîd çalışanlarından olan vekillerle bir başka ülkede, hatta bir başka şehirde ticaret yapan bir tacirin davalarını takip edecek hukukçu bir temsilciye veya avukata olan ihtiyaçtan doğmuştur. Mallarının taşınması

⁴¹³ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 439-440.

⁴¹⁴ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/71.

⁴¹⁵ Halife Mu'tezid Billâh (279-289/892-902) ilk dönemde davaların mescidlerde bakılma uygulamasını kaldırmıştır. Kazaî teşkilatla ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, 2/334-335, 3/184; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 3/178; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 1/172-205-213.

⁴¹⁶ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/21.

⁴¹⁷ Özen, "Kâdılkudât", 24/81-82.

ve satılması hususunda ortağına veya aracısına güvenemeyen tacirler, bu vekiller sayesinde mallarını sattırabilir veya siparişlerini aldırabilirdi. Başarılı ve meşhur olan bir vekilin, kendisinden sonra çocukları da aynı işi liyakatle devam ettirebilirler ise yabancı ülkelere ticaret yapanların devamlı danıştığı bir makam olma şansını elde edebilirlerdi. Bu şekilde adalet üzerine kurulu alışverişler sağlanmıştı.⁴¹⁸ Örneğin Me'mûn zamanında elçiler ve hediyeler gönderilerek, kıyafet alışverişinde elli bin dinardan pazarlık yapılmıştı.⁴¹⁹ Hazar bölgesinde ise merkez İdil'deki en kalabalık tüccar grubunu 10.000 kişiyle Müslümanlar oluşturduğu için hem hukuki işler hem de düzenli haberleşme adına "hız" unvanlı memur görevlendirilmiştir.⁴²⁰ Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere kadılık makamı birçok görevi kapsayan oldukça geniş çalışma sahasına sahiptir. Kadı, yanlışlıkla yapacağı bir hatada hak ve adalete aykırı gelerek haklıyken haksız duruma düşebilirdi ki dinî açıdan tehlikeli olabilecek sonuçlardan dolayı âlimlerin ve dindar kişilerin çoğu bu görevi üstlenmek istememiştir.

Abbâsîler'in ilk yıllardan itibaren devlet idaresinin önemli unsurlarından biri görülerek davalara, şikâyetlere bakmak üzere mezâlim divanı kurulmuştur. Halife Mühtedî-Billâh (255-256/869-870), kendisine rüşvet teklif eden Ebü'l-Abbâs b. Sevâbe'yi yargılayarak mallarını müsadere ettirmiştir. Halife Muktedir'in 314/926 yılında mezâlim alanına giren bir davaya başkanlık yaparak vezir Ebü'l-Abbâs el-Hasîbî'yi kadınların ve fakihlerin de bulunduğu bir mahkemede yolsuzluk yapma veya buna imkân sağlama suçuyla gelen istihbaratlara göre yargıladığı bilinmektedir. Yine fiyat pahalılığına karşı artan şikâyetler üzerine denetimler yapılarak, Muktedir'in emri üzerine yolsuzluk yapıp bunlara sebep olanların elleri kesilmiş, Halife Mutî'-Lillâh da bu olaylarla mücadele ederek yolsuzlukların önünü kapatmaya çalışmıştır.⁴²¹ Yolsuzluk haberlerinin araştırılıp bilgi verilmesi ve denetimlerde berîd çalışanlarının önemli görev üstlenerek istihbaratı sağladığı görülmektedir.

Yapılan haksız davranışların, yolsuzlukların, gaspların vb. hareketlerden doğan ihtilafların çözümünde istihbarat bilgileri önemsenmiş gerektiğinde yardımcı

⁴¹⁸ Yıldırım, "Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", 262.

⁴¹⁹ Ceşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 445.

⁴²⁰ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/162.

⁴²¹ Hudarî Bek, *Muhâdarâtü tarihi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, 291, 345, 380-382.

olmuşlardır. Nitekim merkezî idarenin itimadını kazanmış kimselerden seçilen berîd çalışanları büyük nüfuz ve salâhiyetleri olduğu için, bilhassa merkezden uzak vilâyetlerde yapılan idarî ve malî büyük yolsuzluklar yahut kötü niyetler besleyen askerî ve idarî âmirleri denetleyerek engellenmeye çalışılmıştır.⁴²² Halife, vezir, vali gibi ana mezâlîm görevlileri bulursa da bunlarla sınırlı kalmamış; kadılar, hâkimler, bilirkişiler, muhtesip, sâhibü's-şurtanın üye olarak, hâcib, münâdî, devâdâr, güvenlik görevlilerinin de yardımcı sınıflar olarak çalıştığı kaydedilmiştir.⁴²³

2.6. Hisbe

Arapça'da "hesap etmek, saymak; yeterli olmak" anlamlarındaki hasb (hisâb) kökünden türeyen ihtisâb (sevabını umarak bir işi yapmak, akıllı ve basiretli bir şekilde yönetmek; çirkin bir iş yapanı kınamak, hesaba çekmek) masdarından isim olan hisbe kelimesi, terim olarak emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker⁴²⁴ prensibi uyarınca gerçekleştirilen genel ahlâkî ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve özellikle bununla görevli müesseseyi ifade etmektedir.⁴²⁵ Bu işle görevli memura muhtesip, vâli'l-hisbe, veliyyü'l-hisbe, müteveli'l-hisbe, nâzırü'l-hisbe gibi isimler verilmiştir.⁴²⁶ Kur'an-ı Kerim'de verilen emir üzerine muhtesiplik dinî vecibe uyarınca bütün Müslümanlar için farz-ı kifâye olarak kabul edilmiştir.⁴²⁷

Hisbe kazâ ve mezâlîmle (adalet) birlikte Abbâsî devletinin adlî teşkilatını oluşturmuştur. Abbâsîler teşkilatı seyfiye ve kalemiye şeklinde ikiye ayırmıştır. Kalem erbabının görevleri de dinî ve divanî olmak üzere iki kısımdı ve muhtesibin görev alanı bunlardan birincisinin kapsamına giriyordu. Halife Me'mûn, daha önceleri sâhibü's-sûk, "âmilü's-sûk" (pazar zâbitası) olarak bilinen şekli hisbeye dönüştürmüştü ancak hilâfet merkezi dışında diğer vilayetlerde hisbeyle birlikte farklı isimlerde kullanılmıştır. Halifeler, muhtesip dâhil Bağdat'taki din işlerine bakacak

⁴²² Yıldırım, "Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", 252.

⁴²³ Celal Yeniçeri, "Mezâlîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/517.

⁴²⁴ Âl-i İmrân, 3/104, 110, 114; Tevbe, 9/71, 112; Hac, 22/41.

⁴²⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 3/298-299; Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/117; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 222-223.

⁴²⁶ Cengiz Kallek, "Hisbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/133.

⁴²⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 448.

kalem erbabını bizzat tayin etmiş; diğer bölgeler için tayinler, vezir veya ilgili divanların başkanları yahut kadı gibi üst düzeydeki idareciler tarafından yapılmış, “dâru’l-hisbe” adıyla Me’mûn döneminde bir dairenin kurulduğuna dikkat çekilmiştir.⁴²⁸ Halife Ebû Ca’fer el-Mansûr, görevini kötüye kullandığı haberi getirilen Bağdat muhtesibini idam ettirmiştir.⁴²⁹ Halife Tâi’-Lillâh (364-381/974-991), 366/977 tarihinde Büveyhî Sultanı Fahrüddeve’ye iktidarını tasdik için yazdığı belgede onun sorumlulukları arasına hâkimiyeti altındaki vilâyetlerde hisbe düzenlenmesini de dâhil ettiği bilinmektedir. Yine Halife Kâim-Biemrillâh’ın (422-467/1031-1075), Murâbitlar’dan Yûsuf b. Tâşfîn’in, Mağrib ve Endülüs hükümdarlığını tasdik için yazdığı ahitnamede ise onun sorumlulukları arasında emri bi’l-ma’rûf nehyi ani’l-münker yapılmasından ve hisbenin düzenlenmesinden de söz edilmektedir.⁴³⁰

Muhtesibin görev alanlarına bakacak olursak; temelde iyiliği emredip kötülükten alıkoymaktır. Bunun dışında halkı yoksullara yardımcı olmaya teşvik etmek, pazarların denetimini yapıp sokaklardaki emniyeti sağlamak ki bu görevin berîd memurlarına da verildiğini daha önce söylemiştik. Tazir cezalarını tatbik etmek, öğrencilerine sert davranan öğretmenlere müdahale etmek, şehir ve sokakların temizlenmesi gibi hem şurtanın hem kadıların hem de diğer çalışanların benzer birçok görevini üstlenmiştir.⁴³¹ Halka duyurulması gereken haberleri ya da fermanları ilan etmesi berîdle de ilişkili olduğunu göstermektedir.⁴³² Çeşitli dükkânların teftişine, yük ve berîd hayvanlarına fazla yük yüklenmemesinin kontrolünü yapan muhtesiplerin aynı zamanda berîd memurunun bineğini dinlendirip öyle yola çıktığının kontrolünü de sağlamıştır. Muhtesip, aslında zabıta⁴³³ ve toplum ahlak memuru iken bazen yargılama bazen polis bazen müfettiş gibi farklı alanlarda görev üstlenmiştir. Sonuç itibariyle hisbe görünürde yargı ve şurta arasında çalışma göstermişse de daha birçok kurumla işbirliği yaparak devlet menfaatine dayalı faaliyetler yürütmüştür.

⁴²⁸ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 79-80.

⁴²⁹ Kallek, “Hisbe”, 18/136.

⁴³⁰ Kalkaşendî, *Subhu’l-A’şâ*, 10/29-42.

⁴³¹ Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye*, 453-457.

⁴³² Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 81; Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 154.

⁴³³ Hitti, *History of The Arabs*, 322.

2.7. Şurta

Abbâsîler'in taşra teşkilat yapılanmasında son olarak şurta kurumuna değineceğiz. Şart kökünden türeyen şurta kelimesi terim olarak şehirlerde emniyet ve asayişin sağlanması, düzenin korunması, suçluların takibi ve yakalanması görevlerini yürüten emniyet güçlerini ifade etmektedir. Başşehirde halife veya sultana, vilâyetlerde valilere bağlı, üniformalı kolluk güçlerine şurta⁴³⁴ adının verilmesinin sebebi, Arap dilcilerinin ortak kanaatine göre teşkilat mensuplarının kendilerine mahsus üniforma giymeleri ve özel işaretler taşımalarıdır.⁴³⁵

Teşkilatın aslî ve talî tüm unsurlarının yönetimi ve iç güvenliğinin sağlanması sâhibü's-şurtanın sorumluluğu altında olmuştur. Emniyet müdürü dışında teşkilat bünyesinde aslî olarak çalışanları şu şekilde sayabiliriz: Hares (özel koruma birlikleri), cîlvâz (gardıyan), merkez dışı bölgelerdeki güvenlik görevlileri, infaz memurlar, gece bekçileri, muhafızlar, semt sorumluları, devriyeler, berîd teşkilatı bünyesindeki istihbarat görevlileri ve casuslardan (sâhibü'l-haber, sâhibü's-sır, ayn, râfî', metâli'a, hazfa) meydana gelmektedir. İstihbaratın doğru bir şekilde ve zamanında gelmesi şurtanın görevini icra etmesinde oldukça önemlidir.⁴³⁶ Sâhibü'l-ases ismi verilen gece bekçileri, şüphelileri araştırmak için gece dolaşım güvenliği muhafazaya önem vererek yolların güvenliğini ve halkın sükûnetini sağlamışlardır.⁴³⁷

Halife veya valilerin görev yerinde olmadığı acil durumlarda vekâleten şurta memurunu bırakmaları teşkilatın önemini bir kez daha göstermiştir. Halife Seffâh döneminde şurta olarak görevlendirilmiş Hâlid b. Seffâh'ın, halifenin eşlerinin özelliklerini sayabilecek, hatta halifenin kızıyla evlenebilecek şekilde yakınlarında bulunmuşlardır. Abbâsîler'de emniyet müdürünün önemli konuma yükselmesi bu kişilerin aristokrat ailelerden seçilmesinden ve Emevîler'den farklı olarak sert mizaçlı olmaları, yöneticide bulunması gereken kültür ve idarecilik yeteneği gibi liyakatlere sahip olmalarıdır.⁴³⁸ Halife Mehdî döneminde Kûfe'de yaşanan bazı

⁴³⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 7/330-332.

⁴³⁵ Metin Yılmaz, "Şurta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2010), 39/242-244.

⁴³⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 601; Yılmaz, "Şurta", 39/242-244.

⁴³⁷ Kettânî, *et-Teratib*, 2/51-52; ed-Dûrî, *Abbâsîler Tarihi Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açından*, 167.

⁴³⁸ Kudâme b. Cafer, *ed-Devâvîn*, 69; Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 84.

olaylar üzerine görevi başarıyla yerine getirebilecek Ravh b. Hâtim b. el-Mühellebî, halife tarafından şurta memuru olarak atanmıştır.⁴³⁹

Emniyetin sağlanmasında Halife Me'mûn dönemi 210/826 yıllarında yaşanan bir olayı zikretmek yerinde olacaktır. Abbâsî emirlerinden olan İbrahim b. Âişe halifeye isyan edip toplum içerisinde huzursuzluğa sebep olunca kendisi durdurulmak istenmiştir. İbrahim kaçarak Mutabbak bölgesinin halkına sığınıp Hristiyan olmuş bu defa bu yöre halkını kışkırtmaya kalkışınca Sâhibü'l-berîd Muhammed b. İmrân durumu halifeye arz etmiştir. Halife haberlerin doğruluğunu araştırarak olaydan emin olunca gece vakti İbrahim'i yakalatıp Bağdat'ta üç gün boyunca çarمیha gerdirtmiştir.⁴⁴⁰

261/874 yılında Halife Mu'temid, Ya'kûb es-Saffâr'a, Horasan, Cürcüstan, Taberistan, Rey ve Fars bölgesinin emniyet görevliliğinin kendisine verildiği haberini tacir grupları ile bildirmiştir.⁴⁴¹ Toplum huzurunu da sağlan görevliler aldıkları haberler karşısında genel ahlak kurallarının dışına çıkılmamasının yanı sıra dikkat çekmek için kır sakallarını siyaha boyayanların cezalandırılmasını sağlamıştır.⁴⁴² Romalılar'ın, Müslümanlara saldırdığı 303/916 senesinde hacılar susuzluk ve yorgunluktan güçsüz kalmıştı. Bir grup yolu ve hacıları korumak için Selebiyye'de düşmanla savaştı ancak bazıları isyan edince Halife Muktedir, onların hemen hapsedilmesi için şurtaya teslim edilmesini emretmiştir.⁴⁴³

Halife, en sadık dostu ve yardımcısı durumundaki sâhibü's-şurta ile önemli meseleleri müzakere eder ve resmî yazıları, berîdle gelen bilgileri kendisine okumasını istemiştir. Sâhibü's-şurta belirli zamanlarda halifenin huzuruna çıkar, genel asayiş ve olaylar hakkında hazırlanan raporu sunmuş, bu rapor doğrultusunda

---

⁴³⁹ Taberî, *Târîh*, 8/121.

⁴⁴⁰ Ya'kûbî, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, 2/415; Abbâsî emirlerinden olup halifeye isyan etmesi üzerine çarمیha gerilen İbrahim b. Âişe, İslâm'da çarمیha gerilen ilk kişi olarak tarihe geçmiştir.

⁴⁴¹ Yıldırım, "Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", 254.

⁴⁴² Hitti, *History of The Arabs*, 322.

⁴⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/95.

alınan kararlar ilgili divan defterine kaydedilmiştir. Bu usul vilâyetlerde de aynı şekilde uygulanmıştır.⁴⁴⁴

Şurtanın görevleri dönemlere ve coğrafyaya göre değişiklik gösterse de genellikle idarî-sosyal alanla ilgili olanlar ve yargı alanını içerenler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İdarî-sosyal alanla ilgili; devlet erkânını korumak, aralarında berîd memurları da olmak üzere devlet müesseselerindeki idarî çalışanların korunması, olağanüstü hallere karşı orduyla işbirliği halinde olmak, imar ve bayındırlık faaliyetleri, yangın söndürme, vergilerin denetim ve kontrolü, sınırlarda kimlik denetimini yapmak, gerekli haberleri ilan ve ihbar etmektir. Bu görevler arasında en önemli kabul edileni diplomatların ağırlandırıp, güvenliklerinin sağlanması ve elçilerin ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Yargı sahasıyla ilgili; cezaların infazı, hapisanelerin güvenliğinin sağlanması ve toplumda oluşabilecek içki, kumar, rüşvet vb. her türlü olumsuz tutuma engel olarak huzur sükûnetin devamı için çabalamaktır.⁴⁴⁵ Devlet ticaret yollarının inşasına, korunmasına, tamirine önem vermekteydi ki şurta ve berîd çalışanları bu yolların güvenliğini, malların başkent pazarlarına emniyetli bir şekilde ulaşımını sağlamıştır.⁴⁴⁶

2.8. Divânlar

Arapça, Farsça, Urduca ve Türkçe’de farklı anlamlarda kullanılan divan kelimesinin Farsça menşeli olduğu, Sâsânî İmparatorluğu’nda devlet idaresine ait bir terim olarak Arapça’ya geçtiği ve aslının Ârâmîce’den geldiği bilinmektedir. Kalkaşendî’nin tanımı ile divan: “Dal harfinin kesralı okunmasıyla divan şeklinde kâtiplerin oturduğu yer manasına gelmektedir. En-Nuhas, Sina’atu’l-küttâp adlı kitabında fethalı okuyuşun hatalı olduğunu ifade ederek, aslının divvân olduğunu fakat sonra vav’ın ya’ya dönüştüğünü söyler. Çoğulu “devâvîn”dir. Divan kelimesinin kökeni ile ilgili tartışmalar, tevkî’ kelimesinde olduğu gibi Farîsî bağlantılı olduğu yönünde ortaya çıkarak, söylemler bu noktada yoğunlaşmaktadır. Bu tartışmalara, Kalkaşendî’nin yorumu oldukça açıklık getiricidir. Kelimenin Arapça kökenli olduğunu savunan en-Nuhas’ın görüşüne yer vererek, İbn Abbâs’ın

⁴⁴⁴ Yılmaz, “Şurta”, 39/242-244.

⁴⁴⁵ Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 85-86.

⁴⁴⁶ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/152.

“Kur’an’da Garîbü’l-Kur’an denilen yabancı bir kelime ile karşılaşırsanız, onu Arap divanı olan şiirde arayınız.” sözünü delil olarak göstermektedir. Yabancı kökenli bir kelime olduğunu ileri süren Sibeveyh ve Esmâ’î ise Farsçadan Araplaştırılmış olduğunu savunmaktadır.⁴⁴⁷ Köken itibariyle Sâsânîler’e dayanmak üzere divana bu adın niçin verildiğine dair iki rivayet aktarılmaktadır. Birinci rivayete göre Kısra Enûşîrvân, yanlarına uğradığı kâtiplerinin kendi kendilerine sayı sayıp hesap yaptıklarını görünce onlara “divane” (deli) demiş⁴⁴⁸, zamanla bu tabir yaygınlaşarak kâtiplerin çalıştıkları yer için kullanılmaya başlanırken son olarak da “divan” şeklini almıştır. İkinci rivayette, divan kelimesinin Farsça’da “şeytanlar” manasına geldiği, kâtiplere devlet işlerini çok iyi bildikleri, gizli ve açık her şeye çabucak vâkîf oldukları, dağınık ve karışık hesapları kolayca toparlayabildikleri için bu manaya delâlet etmek üzere “divan” denildiği nakledilmektedir. Zamanla kâtiplerin oturduğu yere de bu ad verilmiştir. Divan, devlet idaresindeki muhtelif idarî, malî ve askerî hizmetlerin yerine getirilmesinde kullanılan defterlere (kuyûdât defterleri), bunların ve devlet memurlarının bulunduğu yere verilen isimdir. Bugünkü Arapça kullanımda divan kelimesi “hükümet dairesi, yönetim bürosu, memurluk yeri, arşiv, sekreterlik” gibi daha birçok kelimeyle aynı manalarda kullanılmaktadır.⁴⁴⁹ Abbâsî idare sistemi, kurulan divan veya vezirliklerden meydana gelmekteydi ki hâsıl olan veya olabilecek olaylar karşısında daha birçok çeşitli divan bulunmaktadır.⁴⁵⁰ Sâhibü’l-dîvân olarakta Eslem b. Subeyh’in (161/777) atandığı kaynaklarda geçmektedir.⁴⁵¹

Bütün divanlar Bağdat’ta bulunurken Halife Mu’tazîd (279-289/892-902) idarede büyük bir değişikliğe giderek her bölge ve vilayetin işlerine bakmak üzere “Divân-ü Dâri’l-Kebîr” adıyla divanlar topluluğu kurmuştur. Bu divanlar şu şekilde sıralanabilir:

Divânü’l-Maşrık: Doğu bölgesiyle ilgilenmektedir.

⁴⁴⁷ Kalkaşendî, *Subhu ’l-A ’şâ*, 1/63-90.

⁴⁴⁸ Mâverdî, *el-Ahkâmü ’s-Sultâniyye*, 373.

⁴⁴⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 636-637; Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 52; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 4; Abdülazîz ed-Dûrî, “Divan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/377-378.

⁴⁵⁰ Lewis, *Tarihte Araplar*, 101.

⁴⁵¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 5.

Divânü'l-Mağrib: Batı bölgesiyle ilgilenmektedir.

Divânü's-Sevâd: Irak bölgesiyle ilgilenmektedir.⁴⁵²

Halife Mütevekkil, 247/861 tarihinde idarenin Sâmerâ şehrine aktarılması konusunda şöyle demiştir; “Şu anda biliyorum ki ben melikim. Zira kendime içerisinde oturacağım bir şehir inşa ettim. Divânü'l-harac, divânü'd-dıyâ', divânü'l-cünd, divânü'l-berîd ve diğer divanlar buraya geçmiştir.”⁴⁵³

İdare alanında birçok kişiye ihtiyaç duyulmuştur. Kalem (yazı işleri), mektup ve yazışmalar kalemi, ferman ve muhasebe kalemi gibi dairelere ayrılmıştır.⁴⁵⁴ Halife Me'mûn döneminde tüm divanlar hakkında İsmail b. Sabîh, halifenin görevlendirdiği Muhammed b. Yahyâ ve etrafındakilerle istişare ederek en iyi emir ve yasakları belirlemiştir. İsmail b. Sabîh, kuralları düzenlediği bir yemekte görevlilere okumuştur. Bunun üzerine bir grup habercinin yazılanlara engel olmak isterken Sâlim b. Ali ile İbrahim b. Mehdî'nin onları durdurmaya çalıştığı aktarılmaktadır.⁴⁵⁵

2.8.1. Divânü'l-ceyş

Abbâsîler'in idarî teşkilatında, devletin askerî alanına bakan daireye “ceyş divanı” adı verilmiştir. Bazı kaynaklarda “divânü'l-ceyş” tabiri yerine “divânü'l-cünd” de kullanılmıştır.⁴⁵⁶ Hükümet merkezinde, vilayetlerde ve hudut noktalarında yerleştirilen ordular idarî, malî, kazaî ve diğer işlerin yönetimini üzerine almıştır.⁴⁵⁷ Ordunun çekirdek kadrosunu halifeye bağlı ve idarenin başlıca dayanağı olan hassa birlikleri meydana getirmiştir. Daha sonraları ise özel eğitimle yetiştirilmiş olup çoğunluğu Asyalı Türklerden oluşan Memlûkler alınmaya başlanmıştır.⁴⁵⁸

Ordu içerisinde ise askerlerin ve komutanların birbirlerine karşı belirli görev ve sorumlulukları vardır. Komutan, ordunun sevk ve idaresi ile ilgili olarak orduyu

⁴⁵² Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 171.

⁴⁵³ Ya'kûbî, *Ülkeler Kitabı*, 48.

⁴⁵⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 624.

⁴⁵⁵ Cheşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 422; Buradaki haberciden kastedilen "neffâtîn" adında bir gruptur.

⁴⁵⁶ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, 1/481; Samerrâî, *el-Müessesâtü'l-idariyye fid-devleti'l-Abbasiyye*, 254-262; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 172.

⁴⁵⁷ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/39-40.

⁴⁵⁸ Lewis, *Tarihte Araçlar*, 104.

gaflete düşmekten koruyarak, uyanık ve hazır bir şekilde bulundurmalıdır. Ordunun yapacağı her türlü hareketinin gizli kalmasını sağlayarak gerekli kamufle imkânlarını aramalıdır.

Düşmanın savaş durumu hakkında bilgi toplamak, istihbaratı elde tutarak bu bilgileri değerlendirmelidir. Bu şekilde hareket etmekle düşmanın hilesinden eminlik sağlanırken gaflet hali yakalanarak hücum şansı elde edilecektir. İstihbarat bilgilerinin ulaştırılmasında berîdin önemini bir kez daha görürken düşmanla savaşabilecek kritik arazi bölgesi aramalarında; otlığı, suyu, siperleri, mevzileri ve çevre imkânlarının daha rahat sağlanacağı uygun bir alan araştırılarak haberleşme güzergâhlarından bilgilerin elde edilmesi işleri kolaylaştırıp ordunun irtibatı ve ikmalî sağlamasında da faydalı olacaktır. Komutan ordusunu savaş sırasında bir tertip ve düzene koymalıdır ki birlikler arasındaki irtibatın kopmasını ve çözülüp dağılmasını önlemelidir. Kendi ikmal yollarını daima korumaya çalışmalıdır ancak diğer taraftan düşmanın sevkiyat yollarını da ele geçirmelidir. Zor ve karışık gördüğü noktalarda ehil sahibi kişilerle fikir ve görüş alarak istişarede bulunmalı, durumun muhakemesini yapabilmelidir.

Mansûr döneminde halife huzurunda yapılan geçit törenleri gövde gösterisinin bir parçası olup; halife, askerleri zırh ve miğferini kuşanarak karşılamaktadır.⁴⁵⁹ Devletin büyüklüğünü göstermede ordunun gücüne bağlı olduğunu gördüğümüz dîvânü'l-ceyş kurumunun yönetimi önemsenmiştir. 215/830 yıllarında Halife Me'mûn Bizans üzerine doğru harekete geçmiştir. Musul yolu üzerinden yürüyerek Menbiç'e, oradan Dâbık'a, daha sonra Antakya'ya varmıştır. Buradan Masisa ve Tarsus'a ilerleyerek bu şekilde hudut garnizonlarını da bizzat teftiş edebilmiştir. Halife buradan Rum ülkesine girerken oğlu Abbâs da Malatya'ya girerek bazı bölgeleri ele geçirmiştir.⁴⁶⁰ Bu orduların sevk edilme noktasında görüldüğü gibi berîd menzillerinden istifade edilmiştir.⁴⁶¹ Halife Mu'tasım döneminde Türk komutan Afşin'e Ermenistan bölgesinin sorumluluğu verilmiştir. Bölgede yaşanan huzursuzluklar üzerine Ermenî Sâhibü'l-berîd'i Mansûr b. İsa

⁴⁵⁹ Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/96.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/417-418.

⁴⁶¹ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 66.

halifeyi durumdan haberdar ederek önlem alınmasını sağlamıştır.⁴⁶² Orduların sevkinde de Dîvânü'l-berîd görev almıştır. Nitekim Halife Emîn, Me'mûn'un getirilmesinde 50.000 kişilik büyük bir orduyu hazırlatarak Ali b. Musâ b. Mâhân öncülüğünde görevlendirmiştir.⁴⁶³ Haberleşmek için yapılan ateş kulelerinde de düşman hareketleri, bir ribâtтан diğer ribâta ve civardaki yerleşim yerlerine bilgiler verilmiştir. Ribâtlardan yapılan iletişim sayesinde düşman saldırıları davullar çalınarak bölgedeki merkezlere bildirilmiştir. Hızlıca toparlanan askerler bölgede bulunan orduya destek kuvvet olarak zamanında yetişmeye çalışmıştır.⁴⁶⁴

316/928 yılında Sâhibü'ş-Şurta Nâzûk ile Halife Muktedir'in (295-320/ 908-932) dayısının oğlu Hârûn b. Ğarib arasındaki mücadelede Hârûn'a, halife tarafından "emirü'l-ümerâ" unvanı ve rütbesi verilmiştir.⁴⁶⁵ Halife Râzi (322-329/934-940) ile ordu başkanına verilen emirü'l-ümerâ unvanı geniş yetkileri içine alan bir mevkiye yükseltilmiştir. Râzi hilafete geldikten iki yıl sonra (324/936) Basra ve Vâsıt valisi Muhammed b. Râ'ik el-Hazâri'yi Bağdat'a çağırarak onu "emiru'l-ümerâ" tayin etmiştir. Halife, emiru'l-ümerâyı büyük yetkilerle donatarak; ordunun başkomutanlığı, divânü'l-harâc, divânü'z-ziya, berîd yönetimi, valiler ve yüksek dereceli memurların ve hatta vezirin atanmasında geniş yetkiler verilmiştir. Protokolde halifeden sonra gelirken hutbelerde halifeden sonra onun isminin de anılması bizzat halife tarafından eyalet valilerine bildirilmiştir.⁴⁶⁶ Görevini kötüye kullanan ordu komutanları, valiler ve berîd memurlarının teftiş sonucunda haberleri hemen merkeze bildirilmiştir. Halkın arasında adam kayırma (torpil), halka karşı zulüm, kötü muameleler yapıldığı bilgisi gelince cezalandırmalara gidilerek göreve ehil kimselerin getirilmesi özellikle de askerî ve berîd çalışanları için tembihler yapılmıştır.⁴⁶⁷

⁴⁶² Ya'kûbî, *Târihü'l-Ya'kûbî*, 2/435.

⁴⁶³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, 332.

⁴⁶⁴ Yiğit, "Ribât", 35/76-79.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/187-188.

⁴⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/282-283; İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî*, 281 vd.

⁴⁶⁷ Ebu Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 285.

2.8.2. Divânü'l-harâc

Arapça harc kökünden gelen ve sözlük anlamı “topraktan çıkan şey” olan haraç kelimesinin Arapça’ya, Akkadca veya Ârâmîce’den yahut Süryânîce aracılığıyla Grekçe’den geçtiğine dair farklı görüşler vardır. İslâm’dan önce Arapça’da geçen kelimeye toprak, bina, hayvan, köle gibi kaynakların ürün, kira, ücret türü getirileri ve devlet gelirleri olmak üzere birbiriyle alâkalı çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Genel olarak tebaanın mal varlığından alınan vergileri ifade eden haraç zaman içinde özellikle toprak vergisi için kullanılmıştır.⁴⁶⁸

Abbâsîler’e kalan topraklar, sınırları oldukça geniş alanları kapsayan Emevîler’den devralınmıştır. Abbâsî devletinin toprakları; 13 ayrı mevkîden oluşan 14 büyük bölgeye ayrılmaktaydı. Tüm bölgelerin sorumluluğu devletin üzerinde olduğu için eskiden kullanılıp bozulan kaideler yerine Abbâsîler yeni bir cibâyet⁴⁶⁹ sistemi kurmuşlardır.⁴⁷⁰ Hazineye giren paralar, devlet malının korunması hassasiyeti üzerine kılı kırk yaran anlamında “ed-Devânîkî” demişlerdir. Öyle ki Hârûnürreşîd zamanında hazineye gelen miktar yaklaşık olarak 500 milyon dirhem gümüş ve 10 milyon dinar altına ulaşmıştır.⁴⁷¹

Haraç memurunun göreve getirilmesinde Müslümanlık, güvenilirlik, bilgi ve tecrübe sahibi, ilmî ve fikhî yönden donanımlı ve hür olması gibi bazı özellikler aranmıştır. Ancak haraç memuru sadece tahsil işinden sorumluysa ve âmirleri adına karar vermeyip yalnız elçi olarak görevlendirildiyse hür olma şartı aranmamıştır. Buradan haraç memurlarının haber ve bilgi aktarımında elçi olarak gönderildiği de anlaşılmaktadır.⁴⁷² Halife Hârûnürreşîd, devlet gelirlerine önem vermiş ve bu gelirlerin toplanmasında takip edilecek siyaseti, şerî ahkâmı açıklayan bir kitap yazmasını Ebû Yûsuf’a emretmiştir. Bu istek üzerine Ebû Yûsuf, gelecek nesillerinde faydalanabileceği meşhur eseri “Kitâbü'l-Harac”ı kaleme almıştır.⁴⁷³

⁴⁶⁸ Cengiz Kallek, “Harac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/71.

⁴⁶⁹ Cibâyet: İslâm tarihinde zekât, haraci cizye gibi vergilerle vakıflara ait kira ve gelirlerin toplanması için kullanılan bir terimdir. bkz. Kettânî, *et-Teratib*, 1/302.

⁴⁷⁰ Apak, *İslâm Tarihi Ve Medeniyeti*, 6/40.

⁴⁷¹ Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3/97-100.

⁴⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/123-124; Kallek, “Harac”, 16/75.

⁴⁷³ Ebu Yûsuf, *Kitâbü'l-Harac*, 27.

Me'mûn halife olduğunda iç karışıklıklar halen devam ederken ülkenin sükûnetini sağlamak için üstün gayret sarf etmiştir. Halife ülkede sağlanacak adaletin fey gelirlerini doğru orantıda arttıracığını bildiğinden valilerinden halka iyi davranmalarını ve vergi oranlarını azaltmalarını iletmiştir.⁴⁷⁴

Hilâfet sarayı başta olmak üzere memurların maaşlarını ödeyen, devlet için yapılan harcamalar, dairelerin giderleri ve hilâfet merkezinde gerekli ihtiyaçların teminini sağlamak amacıyla kurulup, Halife Seffâh (132-136/750-754) döneminde Yaktîn b. Mûsâ'nın memuriyete getirildiği divânü'n-nafakât malî konularla ilgilenmiştir. Divânü'l-harâc, taşrada hem gelirleri toplayıp hem de gerekli harcamaları sağlarken divânü'n-nafakât⁴⁷⁵ Mekke-Medine bölgesi ve sınır boylarından buraya bağlı oluşturulan yolların ihtiyaçlarını karşılayıp kadıların, hisbe memurlarının, mezâlimde çalışanlarının, divânü'l-berîd görevlilerin ve merkeze bağlı bulunan görevlilerin maaşlarını da ödemektedir.⁴⁷⁶ Devlet hazinesini oluşturan mallar, yapılan harcamaların hesabını tutarak incelemekle görevli olan divân-ü beytilmâl⁴⁷⁷, taşradan merkeze ulaştırılan tüm emvâlin sorumluluğunu yürüterek malî konularla ilgili resmî yazışmaların kaydını ve muhafazasını sağlarken, hazineye ait vergileri divânü'l-berîd de taşımıştır.⁴⁷⁸

Çok yaygın olmamakla birlikte, devletin gelir kaynakları arasında haksız kazanç elde eden hem devlet çalışanlarından hem de sivil halktan, ticaretle uğraşanlardan, büyük mülk sahiplerinden müsâdere edilen malların yönetimini sağlayan kuruma divânü'l-müsâdere ismi verilmiştir.⁴⁷⁹ Kadının kayıtlarını tuttuğu arazi, bağ ve bahçelerde hak sahipleri bulunmuyorsa, uzun zamandır da bu durum hakkında haberdar etmemiş ise valinin veya berîd müdürünün yazıp gönderdiği

⁴⁷⁴ Dönemin haraç miktarları için bkz. Hudarî Bek, *Muhâdarâtü tarihi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, 199-202.

⁴⁷⁵ Divânü'n-nafakât; hilâfet merkezinin ihtiyaçlarıyla ilgilendiği için bazı yazarlar tarafından divânü'l-hâşiye olarak isimlendirilmiştir. bkz Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 44.

⁴⁷⁶ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 394; Samerrâî, *el-Müessesâtü'l-idariyye fid-devleti'l-Abbasiyye*, 230; Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/44.

⁴⁷⁷ Kudâme b. Cafer, *ed-Devâîn*, 61.

⁴⁷⁸ Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, 66; Hitti, *History of The Arabs*, 492.

⁴⁷⁹ Samerrâî, *el-Müessesâtü'l-idariyye fid-devleti'l-Abbasiyye*, 286; Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 55; Hitti, *History of The Arabs*, 319; ed-Dûrî, "Divan", 9/379; Kâtiplerine mallarını almak suretiyle haciz uygulayan ilk halife Vâsık olmuştur. bkz., ed-Dûrî, *Abbâsiler Tarihi Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açından*, 257.

kayıtlara göre kadı vazifesini kötüye kullanarak günahkâr olur. Hemen bu mallar müsadere edilip suçlular görevden uzaklaştırılmış ve arazilerin sorumluluğu beytülmale aktarılmıştır.⁴⁸⁰

Halife Mansûr döneminde geçici olarak kullanıldığı⁴⁸¹ kaynaklarda geçiyorsa da Mu'tasım (218-227/833-842) müsâdereye başvurmuş, Mütevekkil (232-247/847-861) ile başlayan Abbâsîler'in ikinci döneminde de yaygın olarak kullanılmıştır.⁴⁸² Mütevekkil, İshak b. İbrahim'i vergi dairesinin başına tayin etmiş ancak iki ay sonra gelen haberler üzerine onu azlederek yerine Ahmet b. Muhammed'i getirmiştir. İki oğluyla birlikte mallarına el koyarak harcamaları ilgilendiren kurumların sorumluluğunu devralmıştır.⁴⁸³ Devlet aleyhine zenginleşen vezir ve diğer memurların görevden alınıp mallarının bir kısmının veya tamamının hazineye aktarılması işlemi bir suistimal ihbarı olmasa da birden zenginleşen devlet memurlarından gelir elde edildiği de olmuştur ki vezir İbnü'l-Furât azledildiğinde bütün mal varlıklarına el konulmuştur. Yerine Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân'ın tayin edildiği zaman yakınlarına ve arkadaşlarına kadar talan edilmiştir.⁴⁸⁴ Müsâdere sebepleri o kadar çok artmıştı ki her zengin olan veya makam sahipleri teftişe maruz kalmaktan kurtulamamıştır.⁴⁸⁵ Bu haksız kazançların takibi berîd çalışanlarından gelen raporlar sayesinde yapılmıştır.⁴⁸⁶ Genel olarak divânü'l-harâc başlığı altında devletin malî gelir-gider konularına, alt başlıkta da bunun kollarına ayrılmış hali şeklinde değindiğimiz divanlarda görüldüğü üzere divânü'l-berîd gerek maaş alımlarında gerek fiyat dengelerinin doğru tespitinde gerekse de halifeyle sağlanacak istihbarat konularında malî divanlarla gerektiğinde iş birliği halinde olmuştur.

⁴⁸⁰ Ebu Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, 284.

⁴⁸¹ ed-Dûrî, "Divan", 9/379.

⁴⁸² Samerrâî, *el-Müessesâtü'l-idariyye fid-devleti'l-Abbasiyye*, 286 vd.

⁴⁸³ Ya'kûbî, *Târîhü'l-Ya'kûbî*, 2/452.

⁴⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/63; Yılmaz, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 55.

⁴⁸⁵ Müsâdere olan paralar hakkında bkz. Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 4/338-340.

⁴⁸⁶ Yıldırım, "Abbâsîlerde Bilgi Toplama ve Haberleşme", 254.

2.8.3. Divânü'r-resâil

Sözlükte “göndermek” anlamındaki irsâl kelimesinden isim olan risâle (risâlet, çoğulu resâil) “sözlü veya yazılı mesaj iletme” manasında “elçilik” anlamına gelmektedir. İslâm devletinde elçilik ve yazışma hizmetlerine verilen önem üzerine “Divânü'r-resâil” adı verilen özel bir divan kurulmuştur. İlk kurulan divanlardan olup çalışma alanının başında mektup yazmak geldiği için mektuplar anlamında “resâil” ismiyle anılmış, divanın sorumluluğunu üstlenen kişiye kâtip denilmiştir. Aynı zamanda “divânü'l-mükâtebet”⁴⁸⁷ ismi de verilen resâil divanı daha sonra Fâtımîler döneminde “divânü'l-inşâ” olarak geçmiştir.⁴⁸⁸ Divânü'l-inşâ; sır divanı ve mürselât divanı olmak üzere iki daireye ayrılmış, Abbâsî vezirleri bu dairelerin işlerini bir arada görürken, her birinin ayrı ayrı başkanları bulunmaktadır. Haberleşme işlerine emîrû'l-berîd, inşâ bölümüne ise divânü'r-resâil sahibi getirilirken⁴⁸⁹, resâil divanı reisine genel olarak “sâhib” veya “mütevellî” ismi verilmiştir.⁴⁹⁰ Bağdat'ta bulunan divan memurları vezirin emrinde çalışmış ve yabancı hükümdarlar bu divan aracılığıyla halifelerle haberleştikleri için günümüzdeki dışişleri bakanlığı görevini yerine getirmiştir. Büveyhîler zamanında ilk defa Muizzüddeve tarafından berîdde de çalışan “sâî ve gammâz” adı verilen casuslar görevlendirilerek bu faaliyetler bir dönem Dîvânü'l-inşâ bünyesinde sürdürülmüştür.⁴⁹¹ Kalkaşendî bu divanda çalışan memurun aynı zamanda berîdle getirilen haberlerden de sorumlu olduğunu aktarmaktadır.⁴⁹²

Abbasîlerde, halife ile valilerin arasındaki yazışmaları yürüten sır kâtipleri özellikle görevleri nedeniyle halifenin birçok özel meselelerine ve devletin gizli tutulması gereken önemli bilgilerine vakıflardı. Kâtipler, sahip oldukları önemli bilgiler nedeniyle bazen çok büyük zararlara yol açtıkları da olmuştur. Örneğin

⁴⁸⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 1/124.

⁴⁸⁸ Samerrâî, *el-Müessesâtü'l-idariyye fid-devleti'l-Abbasiyye*, 275; Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/352.

⁴⁸⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 9.

⁴⁹⁰ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/25.

⁴⁹¹ Kallek, “Casus”, 7/163-166.

⁴⁹² Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 14/ 410.

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından önemli bir istihbarat için görevlendirilen casusun planı, yine onun sır kâtiplerinden biri tarafından bozulmuştur.⁴⁹³

Resâil divanı, devletin iç ve dış yazışmalarını yerine getirir, dış ilişkileri düzenler, yabancı ülkelere gönderilecek elçileri belirler, hem ziyaret hem de resmî ilişkiler için görüşme yapmak üzere İslâm devletine gelen elçileri kalacakları süre boyunca ikâmetlerini sağlar, kendisine eşlik eder ve gereken bilgileri verecek görevlileri tayin etme görevleri bu divanın sorumlulukları arasındadır.⁴⁹⁴ Kâtip, divana ait bütün yazışma usullerini, anlatım inceliklerini ve devletin yaptığı her türlü yazışmaların amacına uygun olmasını sağlamaktadır.⁴⁹⁵ Divanlarda görevli kâtiplerin önde gelenleri bazen başka bir divana tayin edilebilirdi. Bugünün “müsteşarlık”, genel müdürlük makamlarına tekabül edebilecek, devletin en yüksek memuru olan kâtipler ile ilgili olarak, uyması gereken kuralların fazlalığı ve görevlerinin ehemmiyetinden dolayı günümüze kadar gelen eserler yazılmış ve bazı eserler berîd hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Bu eserler arasında bazılarını şu şekilde sayabiliriz: İbn Kuteybe'nin Edebü'l-Küttâb'ı, es-Sûlî'nin Edebü'l-Küttâb, İbnü'l-Esîr'in, el-Meselu's-Sâîr'i, el-Cehşiyârî'nin, el-Vüzerâ ve'l-Küttâb'ı, İbn Sayrafi'nin Kanûnu Dîvânî'r-Resâil'i ve el-Kalkaşendî'nin Subhu'l-A'sâ'sı. Hicrî 3.asır ortalarında yazılmaya başlayan bu eserler, görevin içinde bulunan kâtipler tarafından kaleme alınması ayrı bir özgünlük katmıştır.⁴⁹⁶

Halifenin yanında olması bu divan memurunun, berîdin getirdiği postalardan, haberlerden, yazışmalardan bilgi sahibi olarak memuriyetinde berîd divanıyla yakın görevler sürdürmüş olduğu görülmektedir.⁴⁹⁷ Resâil reisi dışında divanda görevli pek çok kişi bulunurken kâtiplerin de yürüttüğü görevin hassasiyeti üzerine yapacağı yazışmaların temel prensiplerini ve anlam farklılıklarını ustalıkla bilmesi

⁴⁹³ Abdülhalik Bakır, “Emevîler ve Abbâsîler Devrinde İstihbarat”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2003), 16.

⁴⁹⁴ Kudâme b. Cafer, *ed-Devâîn*, 62.

⁴⁹⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 640-646; Samerrâî, *el-Müessesâtü'l-idariyye fid-devleti'l-Abbasiyye*, 275-276.

⁴⁹⁶ Sibel Olgun, *Birinci Abbâsî Döneminde Kitâbet* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 48.

⁴⁹⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, 1/139-163; Rifâî, *el-İslâm fî hadârâtihi ve nüzûmih*, 134-135.

gerekmektedir.⁴⁹⁸ Hârûnürreşîd, veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'ye; “halkı idare etmek üzere seni görevlendirdim, doğru bildiğin şekilde hükmet, istediğin kişiyi görevde bırak, istediğini ise azlet” diyerek divânü'l-hatem hariç bütün divan kâtipliklerini Yahyâ'ya bırakmıştır.⁴⁹⁹ Cömertlik ve yardımseverliği ile ün yapmış olan Yahyâ, birisinin ihtiyacını gidermek istediği zaman, “Kim bir söz verir de vaadini yerine getirmezse yaptığı işten zevk alması mümkün olmaz.” diye söyleyerek söz verirdi.⁵⁰⁰ Berîd görevini de üstlenen oğlu Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî de divânü'r-resâilde halife adına yazılacak mektupları kaleme almıştır.⁵⁰¹ Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin özel kâtibi olarak göreve başlayan Sehl b. Hârûn, bunun yanında bazı divan kâtipliklerine de bakmıştır. Yahyâ'dan sonra “Sahibü'd-devâvîn” ünvanıyla bütün divanların başkâtipliğine getirilmiştir. Yine Halife Me'mûn döneminde Türk asıllı bir aileden gelen Amr b. Mes'ade, dönemin sayılı kâtipleri arasındadır.⁵⁰²

Yazışmalarda ve divânü'l-berîdde, gerek bilim alanında gerekse devlet bürokrasisinde fazlaca kullanılan kâğıtlara da değinmemiz yerinde olacaktır. Araplar, kâğıt yapımını ilk kez Çinliler'den öğrenmişlerdir. Abbâsîler'de, vezir Fadl b. Yahyâ el-Bermekî'nin tavsiyesiyle okullarda kâğıt kullanılmaya, yapılmaya başlanmış ve oldukça istifade edilmiştir. Yine onun emriyle Bağdat, Şam gibi büyük İslâm şehirlerinde kâğıt fabrikaları kurulmuştur. Haberleşmelerde, berîdde, defter ve siciller gibi gerekli yerlerde kâğıt kullanımı zorunlu hale gelmiştir.⁵⁰³ Resâilde kâğıtlar ilk olarak Halife Mansûr döneminde Ebû Eyyûb el-Mûriyânî tarafından za'feranlanmış ve bu şekilde devam ettirilmiştir. Divana gelen evraklar rule yapılarak “edâbir” denilen kutulara konularak arşivlenmiştir. Karışıklığa sebep olmamak ve işleyişin sekteye uğramaması adına her kutunun üzerine içinde bulunan evraka dair özet halinde yazılmış etiketler yapıştırılmıştır. Yazışmalarda sayfanın sonunda metni yazanın ismi ve parafı bulunur, halifenin mührü ile mühürlenmektedir.⁵⁰⁴ Divânü'r-

⁴⁹⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 640-646.

⁴⁹⁹ Olgun, *Birinci Abbâsî Döneminde Kitâbet*, 77.

⁵⁰⁰ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l -Ferîd*, 1/207.

⁵⁰¹ Yıldız, “Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî”, 7/4.

⁵⁰² İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l -Ferîd*, 2/131.

⁵⁰³ Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, 1/363.

⁵⁰⁴ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/25.

resâil, berîd ve haberleşmeyle de yakınlığını fazlaca gördüğümüz bunun yanı sıra bütün mektup işlerini, devletlerarası yapılan yazışmaları ve bir taraftan da arşivlerin muhafazası gibi çok yönlü önemli görevleri yerine getirmiştir. Netice itibariyle ilgili kişilerin adlarıyla, gelen ve giden mektup ve dokümanların kaydının yapıldığı divânü'r-resâildeki bu yere meclisü'l-esküdar da denilmiş ve bu bölüm divânü'l-berîd ve divânü'r-resâil içinde de bulunmaktadır.⁵⁰⁵ Cehşiyârî resâilden ayrı olarak haritalara özel divânü'l-harâit adında bir divandan bahsetmektedir. Nitekim Halife Me'mûn döneminde çalışan Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd er-Reyyân, bir elçinin elinde taşınabilir 68 tane harita bulunarak yanına geldiğini ve yatsı namazından sonra kendisi haritaları okuyup gerekenleri yazdığını söylemektedir.⁵⁰⁶

2.8.4. Divânü'l-hatem

Arapça da hâtem ve tâbi' (tâbe'), Farsça kökenli olarak da mühür (mühr) kelimesi, kıymetli veya yarı kıymetli taşlar gibi sert bir malzeme üzerine, basıldığında düzgün çıkması için ters yüzüne kazınmış imza yerine geçen yazı, arma, simge veya damgalarla bunların baskısı için kullanılmıştır. İslâm devletlerinde yazışmalarda kullanılmak üzere kurulan divânü'l-hatem, hem hataları ve sahtekârlıkları önleme hem de yapılan yazışmanın güvenilirliğini temin edilmek istenmiştir. Özellikle halifenin yazılarının sonuna konulan hilafet hâtemi (mühür) basılarak taklitler önlenmiştir.⁵⁰⁷

Kabul edilen görüşe göre, yazışmalarda kullanılan bu imza/mühür sistemi Sâsânîler'den geçmiştir. Sâsânî kısıralarının verdiği emirler sâhibü't-tevki' tarafından kaleme alınır ve kısıra tarafından bu kâğıt imzalanır ve mühürlenirdi. İran kısıralarının farklı görevler için kullandıkları dört farklı mühür bulunmaktadır. Bunlar;

-hâtemü'l-harb ve's-şurat (üzerinde el-ünât: teennî yazılı)

-hâtemü'l-harâc ve'l-imâre (üzerinde et-te'yîd: sağlam iş yapmak yazılı)

-hâtemü'l-berîd (üzerinde el-vehâ: acele ve çabuk olmak yazılı)

⁵⁰⁵ ed-Dûrî, "Divan", 9/379.

⁵⁰⁶ Cehşiyârî, Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb, 455-456.

⁵⁰⁷ Samerrâî, *el-Müessesâtü'l-idariyye fid-devleti'l-Abbasiyye*, 284-285.

-hâtemü'l-mezâlim (üzerinde el-adl: adaletli olmak yazılı)⁵⁰⁸

Abbâsîler'in ilk dönemlerinde aktif çalışan divanların önemlileri arasında olan hâtem divanı Muâviye tarafından inşa ettirilerek⁵⁰⁹ Emevîler'de olduğu gibi bu dönemde de merkezde halifenin, taşrada ise vali ve diğer emirlerin yazdıkları mektupları mühürler ve bir kopyasını divanda saklamaktadır. Haberleşme işleri de hatem divanına verilmiştir.⁵¹⁰ Asıl nüsha rulo yapılarak açılmaması için bir iple bağlanıp mum veya kırmızı topraktan anber karıştırılarak elde edilen çamurla damgalanır ve gönderileceği yere ulaştırılmak üzere berîd divanında postalama işlemleriyle birlikte ilgili birimlere teslim edilmektedir.⁵¹¹ Mansûr'un berîd işlerini yürüten memuru Ebû Eyyûb'a mühürlü bir belge getirilmiş, halifenin yanına varınca açarak ona okumuştur.⁵¹² Mütevekkil zamanında imza ile ilgilenmek üzere görevlendirilen Muhammed b. Fadl, işini aksatmış ve halife onun yerine tüm divanlardan sorumlu olarak Ubeydullah b. Yahya'yı atamıştır. İmza divanında yapılan hatalar haliyle berîdi de etkilemiş halife de harac, dıya', berîd, yargı işlerini aynı kişiye vererek sekteye uğrayan görevleri düzeltmiştir.⁵¹³

Hatem divanının kendi içerisinde hâtemü'l-berîde özel mühür bulundurarak haberlerin geciktirilmeden gönderilmesine yardımcı olmuştur. Berîd başlığı altında kurumlar ve divanlardaki elçilere, haberleşmelere, dîvânü'l-berîde değindik. Dîvânü'l-berîd gerektiğinde müfettiş olup memurları denetleme, muhtesiple birlikte fiyat dengelerini araştırma, kurumlardaki yolsuzlukların önüne geçme gibi devlet lehine olan her türlü işlerde görevlendirilebildiğini gördük. Bu anlamda baktığımızda berîd yalnızca haber göreviyle yetinmemiş yol güzergâhlarında tüccarlara, hacılara, asker sevkیاتlarına kadar destek olurken iletişim adına birçok işi üstlenmiştir. Biz son bölümümüzde bu önem ve hususlar üzerine idarî kurumlar ve divanlar arasındaki iletişimi, haberleşmeyi ortaya koymaya çalıştık.

⁵⁰⁸ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/27.

⁵⁰⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 11.

⁵¹⁰ Yazıcı, "Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülahazalar", 379.

⁵¹¹ Apak, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, 6/27.

⁵¹² Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, 180.

⁵¹³ Ya'kûbî, *Târihü'l-Ya'kûbî*, 2/452.

SONUÇ

Haberleşme, istihbarat, mektuplaşma vb. faaliyetlerin görüldüğü Dîvânü'l-berîd kurumu, Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinden ismen sürdürülmüş, Emevîler zamanında teşkilat olarak kurulmuştur. Abbâsîler'de ise istihbarata verilen değer üzerine bu teşkilat sistemli bir yapıya dönüştürülmüştür.

Halifelerin izlediği devlet politikasında önemli bir yere sahip olan berîd teşkilatı, başka ülkelerin siyasî durumları, takip ettikleri idarî yapı hakkında malumatlar getirirken ülke içerisinde merkez ve taşra arasındaki haberleri, berîd çalışanları aracılığıyla ilk ağızdan dinleyerek olaylara anında müdahale edip sorunların büyümeden çözüme kavuşturulmasını sağlamıştır. Teşkilat bünyesinde, halifenin yanında bulunarak gerekli durumlarda görüşme imkânına sahip sâhibü'l-berîdler, günde iki kez rapor sunması gereken ummâlû'l-berîdler, vilayetlerde bulunup devlet memurlarını denetleyen bölge müdürü konumundaki fûrvânekîler haberleşmeyi sağlamıştır. Daha küçük bölgelerde ise şube müdürü gibi çalışan muvakkî'ler, teşkilatın uç elemanları olarak bilinen acil durumlarda kendisine başvurulduğunda binitli veya yaya olarak göreve koşan mürettepler, çarşılar başta olmak üzere küçük mekânlarda yaşanan problemleri acilen raporlaştırarak bir üst görevliyle halifeye ulaştıran vekiller iletişimi gerçekleştirmiştir. Mühim işler için özel olarak görevlendirilen casuslar ve daha basit düzeydeki bilgileri, haberleri toplayan muhbirler, bekçiler, hizmetliler gibi şahıslar da teşkilat içerisinde çalışmıştır. Görüldüğü üzere Abbâsîler hiçbir detayı atlamayarak adeta tepeden tırnağa dizilmiş bir istihbarat şebekesi kurmuştur. Böylece hem toplumun hem de devletin huzur ve refahı üst seviyede tutulmaya çalışılmıştır. Haberleşmelerde özel binekler, posta güvercinleri, ulaklar, sâîler, su postaları, ateşle iletişim, mektuplaşmalar, kübhânlar gibi birçok sistem hızlı ve doğru istihbarat için devreye katılmış, bunların temin edilmesinde halifeler hiçbir masraftan kaçmamıştır ki berîd yollarının inşasına, menzilhaneler kurulmasına da ayrıca önem vermişlerdir.

Haberleşmelerde güvenliğin sağlanması için özel işaretler, parolalar ve resmî mühürler kullanılarak istihbarat tedbirleri üst düzeye çıkarılmıştır. Yolların ve

menzilhanelerin korunması, elçilerin zarar görmemesi, haberlerin zamanında ve doğru bir şekilde ulaştırılması adına devlet elinden gelen imkânı göstermiştir.

İdarî yapı içerisinde berîd divanına baktığımızda işin içinde haberler ve bilgiler olduğu için hemen hemen tüm kurumlarla irtibat halinde olup istişare ve iletişim sağlanmıştır. Berîd memurları doğrudan doğruya halifeyle görüşmüş, vezirler berîd teşkilatında özel olarak yetiştirilip haberleşme için posta güvercinlerinden istifade etmişler, taşranın sükûneti için uğraraşan valilerle çalışmışlardır. Bunların dışında adil yargılama yapılması için kadılara yardımcı olmuşlar, halifenin yanına girip çıkanları kontrol eden, düzenleyen hâciblerle haberleşmeler sağlanmıştır. Halife tarafından yiyecek fiyatlarının düzenlenmesinde de görevlendirilmiş berîd memuru hisbe kurumuyla, emniyet ve asayişin sağlanmasında şurta teşkilatıyla haberleşme halinde olmuştur.

Divanlar arasında ise asker sevkiyatı gibi ihtiyaçlarda dîvânü'l-ceyşle, vergilerin tespit ve temininde dîvânü'l-haracla, resmî yazışmalarda resâil ve hatem divanlarıyla çalışmıştır. Yine yolsuzlukların önlenmesinde ve şikâyetlerin çözümünde müsâdere ve mezâlim divanlarına katkı sağlamıştır. Haberleşmenin güçlendirilmesiyle berîd (istihbarat) memurları yolsuzlukları gün yüzüne çıkarmıştır. Bu olaylardan elde edilen maddî imkân hatırı sayılacak derecede büyük meblağlar olması devletin gücüne ve ekonomik özgürlüğüne katkı sağlamada büyük pay sahibidir. Aynı zamanda haberleşme sisteminin güçlü tutulması aslında toplum huzurunu da düzene koymaktadır.

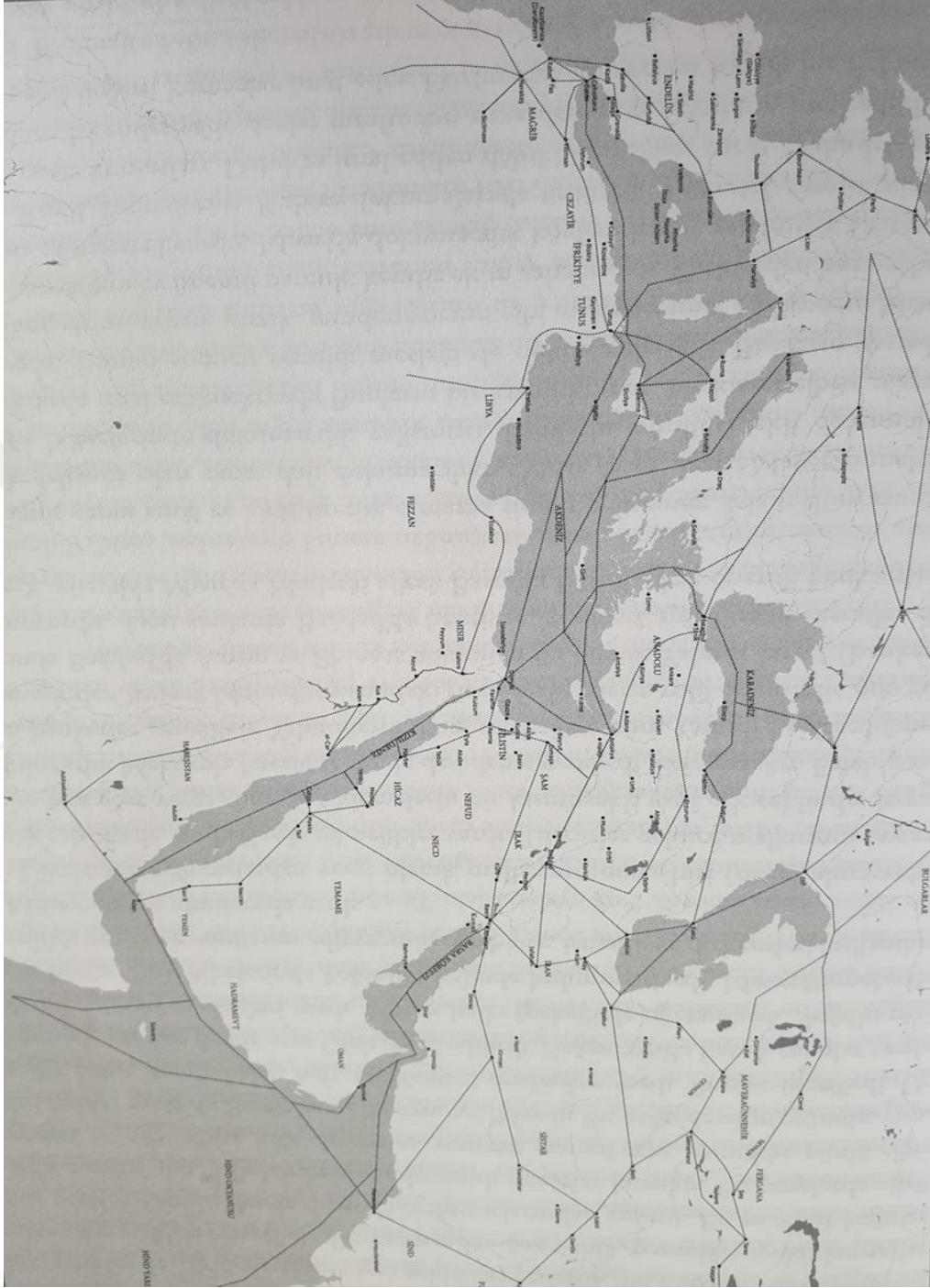
Abbâsîler'de bazı sorunların çözümünde karşı tarafla tüm iletişim bağlarını koparma yoluna gitmiştir. Neticede hem bireyler ve toplumlar hem de devletler, varlıklarını ve hâkimiyetlerini sürdürebilmek için haberleşmeye ve bilgi toplamaya, güçlü bir istihbarat yapısına her zaman ihtiyaç duymuş, bunu sistemleştirme çabasında olmuşlardır. Aslında haberleşme yalnızca büyük medeniyetlerin ve devletlerin değil, bireysel manada tüm insanlık için de önemlidir. Nitekim hayatın akışında olduğumuz her alanda haberleşmeye ihtiyaç duymaktayız.

Devletlerin resmî ve güvenilir haberleşme sistemi olarak karşımıza çıkan berîd teşkilatı, Abbâsîler dönemindeki güçlü ve sağlam idare mekanizmasını ortaya koymuştur. Aslında uzun dönem varlığını sürdüren Abbâsî yönetiminin, bunda istihbarata ve Dîvânü'l-berîd'e verdiği değerden büyük pay sahibi olduğu görülmüştür. Çalışmamızda Abbâsîler'in oluşturduğu berîd sistemini köklü bir şekilde sunmaya gayret ettik. İktidar içerisindeki haberleşme genel olarak tüm devlet çalışma organlarını da etkilediği için tezimizin, ileride yapılacak berîd araştırmalarında, haberleşme ve istihbarat çalışmalarında faydalı olmasını ümit ediyoruz.

Harita-2

İslâm Düyasında Ticaret Yolları

Ramazan Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 2012), 153

BİBLİYOGRAFYA

- Algül, Hüseyin. *İslam Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1987.
- Andrew, Christopher. *The Secret World: A History Intelligence*. America: Penguin Books Limited, 2018.
- Apak, Adem. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. ed. Mehmet Şeker. 15 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Arifoğlu, Yunus. “Abbasiler Döneminde Bilgi, Teknik Ve Ürün Nakli (11. Yüzyıla Kadar)”. *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 12/26 (Mart 2020), 248-257.
- Avcı, Casim. “Hilâfet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/539-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Ayaz, Fatih Yahya. “Vezir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/79-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Aykaç, Mehmet. *Abbâsi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*. Ankara: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Bakır, Abdülhalik. “Emevîler ve Abbâsiler Devrinde İstihbarat”. *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi* 1/2 (2003), 5-24.
- Barthold, Wilhelm. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. thk. Mehmed Fuad Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973.
- Barthold, Wilhelm. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Kervan Yayınları, 1990.
- Belâzürî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbu'l-Eşraf*. nşr. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Belâzürî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-Büldân*. ter. Zâkir Kadirî Ugan. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.
- Bozkurt, Nahide. *İslâm Tarihi “Abbâsiler”*. ed. Eyüp Baş. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1994.
- Cehşiyârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdûs. *Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*. nşr. Mustafa es-Sekkâ-İbrâhim el-Ebyârî-Abdülhafız Şelebî. Kahire, 1980.
- Çağırıcı, Mustafa. “Tecessüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/246-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Dağ, Mustafa. *Erken Dönem İslam Dünyasında Berid Teşkilatı ve İstihbarat*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Demirhan, Muhittin Fatih. *Posta ve King Güvercin Irklarının Baş-Gaga Morfolojik Özellikleri ve Yemlemenin Davranış Parametrelerine Etkisi*. Uşak: Uşak Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. Ankara: Yazar Yayınları, 24. Basım, 2013.
- Dûrî, Abdülazîz. *Abbâsiler Tarihi Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*. ter. Kasım Koç. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2020.
- Dûrî, Abdülazîz. “Divan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/377-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshâk. *Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddin. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye, ts.
- Ebu Yûsuf, Yâkub b. İbrahim. *Kitâbü'l-Harâc*. ter. Ali Özek. İstanbul: Hisar Yayınevi, 2. Basım, 1973.

- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed. *el-Kâmûsu'l-Muhît*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1997.
- Goitein, S. D. "The Commercial Mail Service In Medieval Islam". *Journal Of the America Oriental Society* 84/2 (1964), 118-123.
- Güzhan, Sadettin. "Posta ve Pulun Tarihçesi". *kadikoyfilateli*. 2020. <https://www.kadikoyfilateli.org/posta-ve-pulun-tarhes> (16 Ekim 2023)
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî. *et-Târih*. ter. Ömer Sabuncu-Mahmut Sabuncu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbeddîn Yâkût. *Mucemü'l-Büldân*. Beyrut: Daru's-Sadr, 1995.
- Hamîdullah, Muhammed. *H. Peygamber'in Savaşları*. ter. Salih Tuğ. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 2. Basım, 2002.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. ter: Mehmet Said Mutlu-Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınları, 1969.
- Harekât, İbrahim. "Berîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/498-501. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hârizmî, Muhammed b. Ahmed. *Mefâtihi'l-Ulûm*. thk. ve ter. Aygün Akyol-İclâl Arslan. Ankara: Elis Yayınları, 2019.
- Hasan, Hasan İbrahim. *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*. ter. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş. 10 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1987.
- Hinz, Walther. *İslâm'da Ölçü Sistemleri*. ter. Acar Sevim. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1990.
- Hitti, Philip Khuri. *History of The Arabs*. London: Macmillan, 1968.
- Hudârî Bek, Muhammed. *Muhâdarâtü tarihi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*. Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1970.
- İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed b. Ali el- Endülisî. *el-İkdü'l -Ferîd*. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Battuta et-Tancî, Ebû Abdullah Muhammed. *İbn Battuta Seyahatnamesi*. ter. Mümin Çevik. 2 Cilt. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 1. Basım, 2015.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Muhammed el-Kûfî. *el-Musannef*. thk. Muhammed Avvame. 26 Cilt. Riyad: Dâru'l-Kıble, 2006.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed el-Hadremiyyetü'l-Mağribiyyi. *Mukaddime*. ter. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergah Yayınları, 1982.
- İbn Havkal, Ebü'l Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî. *Sûretü'l-Arz*. thk. J. H. Kramers. Leiden: Brill Press, 2. Basım, 1938.
- İbn Hurdâzbih, Ebu Kasım Ubeydullah b. Abdullah. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. nşr. Michael Jan de Goeje. Leiden: Brill Press, 1889.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 14. Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1932.
- el-İmâme ve's-Siyâse. (İbn Kuteybe'ye nisbet edilir, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî) ter. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadr, ts.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' Zührî. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Ata. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Târih*. 13 Cilt. Beyrut: Daru's-Sadr, 1965.
- İbnü't-Tıktakâ, Ebu Cafer Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ. *el-Fahrî fi'l-adâbi's-sultâniyye ve'd-düvelü'l-İslâmiyye*. Port Said: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- İstahrî, Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. nşr. Michael Jan de Goeje. Leiden: Brill Press, 1927.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Kallek, Cengiz. "Casus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/163-166. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kallek, Cengiz. "Harac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/71-88. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kallek, Cengiz. "Hisbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/133-143. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kallek, Cengiz. "Mil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/53-54. TDV Yayınları, 2020.
- Kayaoğlu, İsmet. *İslâm Kurumları Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. ed. Hüseyin Kader. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 5. Basım, 2003.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebir b. Muhammed. *et-Teratibü'l-idariyye: Hz. Peygamber'in yönetiminde sosyal hayat ve kurumlar*. ter. Ahmet Özel. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Kılıç, Ünal. *İslâm Kurumları Tarihi*. ed. Eyüp Baş. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Kılıç, Ünal. "Vali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/492-494. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Köprülü, Mehmed Fuad. "Berîd". *MEB*. 2/541-549. Eskişehir: İslâm Ansiklopedisi, 2001.
- Kudâme b. Cafer, Ebü'l-Ferec el-Bağdâdî. *ed-Devâvîn min kitâbi'l-harac ve sinâ'atü'l-kitâbe*. thk. Mustafa Hıyarî. Amman: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, 1986.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. ter. Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Habîb. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. ter. Ali Şafak. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1994.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali. *et-Tenbih ve'l-İşraf*. ter. Mithat Eser. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*. ter. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Olgun, Sibel. *Birinci Abbâsî Döneminde Kitâbet*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Önkâl, Ahmet. "Münzir b. Sâvâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ören, Ramazan. *Abbâsîler Dönemi'nde Siyâsî ve Dînî Semboller*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

- Özen, Şükrü. “Kâdılkudât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/77-82. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Polatoğlu, Selahattin. “Posta Teşkilatı (Berîd) İslâm Düşünce Atlası”, ts. <https://islamdusunceatlası.org/posta-teskilati-berid/3643> (14 Şubat 2023)
- Rifâî, Enver. *el-İslâm fî hadârâtihi ve nüzûmih*. Dımaşk: Dârü'l -Fikr, 1986.
- Samerrâî, Hüsameddin. *el-Müessesâtü'l-idariyye fid-devleti'l-Abbasiyye*. Mekke: Dârü'l -Fikri'l-Arabî, 1983.
- Sarıçam, Erşahin, İbrahim, Seyfettin. *İslâm Medeniyet Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.
- Sarıkaya, Fatih. *Abbâsilerde Denizcilik (750-1258)*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Saylık, Mutlu. “Abbâsiler’in İlk İki Asrında Muktedir Vezirlere Yönelik Müsâsere Uygulamaları”. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 49 (2022), 309-323.
- Sibt İbnu'l-Cevzî, Şemsu'd-dîn Ebu'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullâh. *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*. ter. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Silverstein, Adam J. *Postal Systems In The Pre-Modern Islamic World*. New York: Cambridge University Press, 2007.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. “Berîd Teşkilatının Menşesine Dair Bazı Yeni Bulgular”. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi/İslâmiyât* 4/2 (2001), 139-147.
- Şeşen, Ramazan. *İslam Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: İSAR Vakfı Yayınları, 2012.
- Şimşir, Mehmet. *İlk Dönem İslâm Tarihinde Haberleşme (Râşid Halîfeler Dönemi Sonuna Kadar)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011.
- Şimşir, Mehmet. “Raşit Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı”. *İSTEM* 6 (2005), 265-280.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhü't-Taberî : târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 10 Cilt. Kahire: Dârü'l- Maârif, 1968.
- Taneri, Aydın. “Hâcib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/508-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Tekin, Feridun. “Hz. Peygamber Döneminde Bir İletişim ve Haberleşme Aracı Olarak Mektup”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/24 (Temmuz 2023), 510-535.
- Terzi, Mustafa Zeki. “Muhammed b. Abdülmelik ibnüz'z-Zeyyât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/245-246. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Tural, Osman. *Geçmişten Günümüze Posta*. Ankara: PTT Genel Müdürlüğü, 2007.
- Uludağ, Süleyman. “Takvâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/484-486. TDV Yayınları, 2010.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshâk b. Câfer b. Vehb. *Ülkeler Kitabı*. ter. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002.
- Ya'kûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Târîhü'l-Ya'kûbî*. thk. Abdü'l-Emîr Mühennâ. 2 Cilt. Beyrut: Şerîketü'l-A'lemi Li'l-Matbuât, 2010.
- Yazıcı, Nesimi. “Klasik İslâm Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar”. *AÜİFD* 29 (1987), 377-386.

- Yeniçeri, Celal. “Mezâlim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/515-518. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Yıldırım, Taner. “Abbâsiler Döneminde İslam Tıbbı ve Toplum Sağlığı”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 25/2 (2015), 269-295.
- Yıldırım, Taner. “Abbâsilerde Bilgi Toplama ve Haberleşme”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27/1 (2017), 249-264.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsiler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. TDV Yayınları, 1988.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Ca‘fer b. Yahyâ el-Bermekî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/4. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Feth b. Hakân el-Fârisî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/452-453. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yılmaz, Metin. *İslam Medeniyeti Tarihi*. ed. Mehmet Azimli. Ankara: Bilay, 1. Basım, 2018.
- Yılmaz, Metin. “Şurta”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/242-244. TDV Yayınları, 2010.
- Yiğit, İsmail. “Emevîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/87-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yiğit, İsmail. “Ribât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Yiğit, Yaşar. “İslam Ceza Hukukunda Casusluk Suçu Ve Cezası”. *Diyanet İlmî Dergi* 35/3 (1999), 39-50.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi. *İslam Tarihi Dersleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971.
- Zeydan, Corci. *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*. ter. Zeki Meğâmiz. 5 Cilt. İstanbul: Doğan Güneş Yayınları, 1971.